

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 98 (1985)

Artikel: Mulins e rodas-mulin ella Cadi : emprova da sclarir igl origin e destin dils indrezs cun roda d'aua : (davosa part)

Autor: Tomaschett, Paul / Deflorin, Tobias

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-235014>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Mulins e rodas-mulin ella Cadi

Emprova da sclarir igl origin
e destin dils indrezs cun roda d'aua

da Paul Tomaschett e Tobias Deflorin

(davosa part)

Remarca preliminar: Quest studi cumpeglia quater parts. Las treis precedentas ein cumparidas ellas *Annalas* 1982, 1983 e 1984.

Breil

Breil-vitg

Il puresser da Breil tonscha viaden ella prehistoria. Ditg pon praus ed èrs haver teniu la ballontscha. Giachen Casper Muoth ha descret en moda varionta la situaziun d'avon tschien onns e varga. Ins securenti cun in schatg ord siu epos «Si Muntatsch»:

Praus e pradas en verdira
circumdeschan la cultura.

Ers da graun, tocs da coniv e glin devan paun, vestgiu e ponns; mo ei tuccava da cultivar e trer bein a nez il fretg raccoltau. Anno 1850 dumbrava la vischnaunca entira bunamein 1100 habitonts e leutier varga 150 persunas sesentas ellas tiaras vischinontas, per exempel a Bergamo, Lecco, Paris e Lyon.

El process da lavur havevan ils indrezs d'aua in plaz impurtont. Tuts ornavan las rivas dil Flem al qual ei ha mai muncau forza e catsch per mover rodas-mulin. Quels sisum stevan in pèr tschien pass sur la punt da Cuort, ual sut il crest S. Sievi, leu nua ch'il Flem sburfla neuadora dil stretg dalla val. Treis quater tegiettas eran silla riva dretga dil dargun. Tgi che mira oz giu dalla senda che meina enta Rubi e sul Lembra vesa ina pastira cun fleivels fastitgs da suloms ed ina risteina che tradescha igl ual da mulin.

Pils da Breil eran quels baghetgs dapersei sur la resgia actuala enasi semplamein il mulin digl Andriu. Liungas retschercas lubeschan da sclarir empau il destin dil menaschi d'antruras. El cumpigliava in complex allungau tut maneivel dil vau dil Flem: casa-mulin e duas annexas. Quella su surveva sco fallun da glin e d'ossa, cun roda zanistrera, e local da far o ieli. Giusut era baghegiu vitier in clavau cun nuegl, bargia ed auter. Vieifer la casa steva il mulin per sesez en in fop agl ur dalla plaunca. Ei era – tenor ina fotografia che pader Karl Hager ha fatg a sias uras digl intern – in tipic mulin bass cun dus cuors. Ins vesa dus cundrezs da moler in sper l'auter: termos, molas e truccas da frina. L'aua, menada sur la casa neu, mava suten sillas rodas horizontalas.

Quei mulin enasisum po haver fatg il siu duront tschentaners. Il

Ils baghetgs orasisum la scheina da Cuort: casa, fallun e mulin digl Andriu, la situaziun dils 1909/10 circa. Maletg unic fatgs dil giuven Marc Andreae (* 1893) a caschun da si'emprema viseta a Breil. Seniester ella cantunada la roda fallun zainstrera, dretg la «tganal muloin» e lu la canal da catsch ch'empalava l'aua giuaden sillas duas rodas bassas dil mulin pign. Suandond si'ala-tetg engiuviars tscharna igl egl il trassé dallas canals dil mulin dils Gioders. Lur resgia veglia ei spazzada respectiv reducida ad in'annexa; la nova stat silla riva dretga. Foto da dr. med. Marc Andreae, Jussy GE.

num menziunaus all'entschatta deriva da Sep Andriu Flury (1836–1902), oriunds da Sumvitg. El e sia sora Onna Maria Cresenzia (1838–1905), numnada la Cresenzia dalla Val, han manischau mulin e fallun per decennis. Gl'unviern eran els bravamein isolai e giud via. Suenter la mort dil muliner Andriu e da sia sora ha lur schischom midau repetidamein maun. Anno 1909 acquista vieua Fausta Cajacob-Capaul per melli francs la casa cun clavau e mulin dalla Val ch'apparteneva als artavels d'Andriu Fidel Derungs. Silsuenter habiteschan Cresenza Weber, ina dunna sils onns, e siu fegl Placi Antoni ella Val. Quel hagi buca fatg grondas opras el mulin, mo el savevi far dètgs sproposits, il Placi dalla Cresenzia, era numnaus «il duca». Sut talas cundiziuns ein ils baghetgs i plaun a plaun en decadenza. Era il Knecht e sia feglia, vegni d'ordeifer e stai ella Val entuorn

ils onns 30, han buca reteniu il sguardin. Stai marschei dalla vischnaunca ein els tuttenina svani dalla tiara giuadora.

Weber e Knecht ein stai mo affitaders dils baghetgs dalla Val ed ein probabel s'empitschai pauc da mulin e fallun. Ver proprietari era Edouard-André Andreae, docter dalla medischina a Genevra, e quei dapi ils 1912, igl onn ch'el ha cumprau igl entir fatg e regress da vieua Fausta. Ella ha vendiu pil medem prezi pagaus anno 1909. Mo pertgei ual ad in Genevrin? Dr. Andreae e siu bab eran vegni per l'emprema gada a Breil ils 1882 ed han secapescha priu quater ella Casa Fausta Capaul. Anno 1909 circa ha el cumprau si Crestas il casetg dalla famosa Brida, stada cuschiniera tier la Fausta. Cheu ha el deponiu in puffen vegl ed autras antiquitads acquistadas a Breil; el sez ha mai habitau el «Bridaneum» mo ei staus entochen sia mort ils anno 1930 fideivels alla «Fausta».

Dr. Andreae ei sefatgs meriteivels per la cultura da Breil. Ad el han ins d'engraziar l'erecziun dalla fontauna sin cadruvi, in'ovra ch'ins mira e fotografescha bugen. El havess era bugen spindrau ils objects ella Val; mo ton la vischnaunca sco il Museum naziunal a Turitg ed ils responsabels per la protecziun dalla patria han giu ni interess ni daners per la caussa. Sch'ins havess silmeins salvau il mulin bass cun tut sias installaziuns! Ei ha buca duiu esser. Il miedi Andreae ha fatg demontar las preits dil mulin, ed il pur-miradur Cathomas ha transportau la lenna duvreivla cun ina vacca si Crestas. Quei ha dau in'annexa che va buca mal a prau cul casetg menziunau. Il feagl Marc Andreae, miedi pensiunau, mo aunc frestgs ed allerts malgrad ch'el ei ius suls 90, vegn dapi 1933 onn per onn cun sia consorta ed ils ses el Bridaneum. Ei fa buca surstar ch'igl um da Genevra enconuscha schi bein il destin dils anteriurs stabiliments dalla Val. La parcella dils suloms sper il Flem ei aunc oz siu possess.

Il Flem, stunclentaus buca tec dallas empremas rodas-mulin, contonscha beinspert la scheina da Cuort e sias numerusas interpresas d'aua. Cheu ei senza dubi il liug d'ina tradiziun mulinara veglia sco paun e latg. Mo ils documents dil temps medieval mauncan. Questas informaziuns survargan buc ils 1780. Egl uorden fatgs quei onn per la resgia francheschan ils vischins ils dretgs d'aua dils vegls mulins cunfinonts. Il pli impurtont ei quel da maun seniester dil Flem staus: il mulin Muoth ius pli tard en possess dils «Gioders». Mattias Giusep Muoth (1821-1906) ha habitau cheu ver quater decennis e fatg il pur e muliner. Siu nevs, il historiograf e poet Giacun Caspar, duei esser naschius ella medema casa-mulin.

Igl avrel 1862 venda Mattias Muoth siu fatg per 4100 francs: il mulin cun sia casa suren sco era la resgia, pella e fallun cun tuts dretgs e grevezias. Il cumprader, Gion Gieri Willi da Domat, havess giu cheu mulin e muliniala, mo ditg eis el buca staus. Gion Giacun Derungs da Breil daventa siu successur, ceda denton gia 1873 tut cun dretgs e regress ad Andriu Derungs.

Cul matg 1878, eventualmein gia in pèr onns avon, entscheiva l'era dils «Gioders» enta Cuort. Ei setracta da Teodor Capaul(1835–1915) ve-

Da seniester a dretg: la casa Capaul resp. dils Gioders enta Cuort, culla resgia davostier e cul mulin ella part da mir. Las duas rodas a mischun davos la tabladira fagevan ir il mulin da dus cuors. El center la casa ida en possess dil fravi Rest Giusep Cathomas. Dretg sul barcun regorda ina tabla al calger G. Glieci Camichel. Sigl ault S. Sievi.

Excellenta fotografia informativa da Rudolf Zinggeler (1864–1954), industrial e fotograf amator da Kilchberg el cantun Turiug. El ha francau il fenadur 1906 bia bials motivs da Breil sin sias plattas negativs (ils 17 eis el s'enscrets el cudisch dils hosps dalla renomada Casa d'albiert Fausta Capaul). Ditg avon che la via nova pregiudicheschi l'unitad dil marighel casas ha Zinggeler catta enta Cuort il liug pascheivel sco fatgs per siu gust. Collecziun Zinggeler egl Archiv federal dils monuments historics, Berna. Era la carta postala da A. Cajacob/M. Maggi, fatga entuorn ils 1900, tradescha la medema mentalitad.

gnius neu d'Andiast, da sia consorta Madalena Caduff (1832-1907), dalla feglia Maria Mengia e dil fegl Teodor che ein stai ils pli attaschai al relasch dils geniturs. Ils umens eran oravontut resgiaders, fagevan denter-en empau il pur e muliner, ferton che las femnas devan per propi cavegl en mulin, fallun e pella. Quella para d'esser svanida ils anno 1910 u cuort suenter. Il mulin cun rodas aultas per dus cuors da moler steva el plaunterren dalla casa dils Gioders. Quei che resta tradescha aunc oz in'installaziun fatga cun gust.

Dapi ils anno 1930 han Teodor Capaul e sia sora Maria giu da schuffa da dar damogn allas lavurs da mintgadi. Sep Tuor-Tenner ha cumprau il settember 1935 il mulin, e sia consorta Mengia Catrina ha miult entochen 1946 alla moda veglia. Indrezs antiquai, puorla da frina e las ordinaziuns da Berna han buca levgiu la truscha dalla davosa mulinera. Dapi 1961 ei la casa-mulin dils Gioders en possess da Jakob Gassmann da Turitg.

La resgia veglia sul mulin silla riva seniastra dil Flem datescha dils 1766. Ins po s'imaginar ch'ils da Breil cun lur vastas relaziuns anoviars han installau gliez onn in mecanissem progressiv. Ina dispeta pervia dalla resgia ei vegnida lugada anno 1780 cun in uorden che ha circumscret clar e bein ils dretgs e las obligaziuns dil resgiader e dils clients. In liung iral purtaus da cavals garanteva aua en abundanza per resgia e mulin. Ils 1908/09 ha il vischinadi eregiu la resgia nova da vart dretga dil Flem, in indrez muniu d'ina turbina da nov forzas cavagl. Cuort sisu han ils vischins obligau il Gioder Capaul da spazzar sia resgia veglia. «Giacun resgiader», il bab dils frars Carigiet SA, ha fatg ir la resgia communal da 1920 entochen 1946. Nicolaus Tenner ha cuntinuau entochen 1964. Oz stat in luvrer dalla gruppa forestala a disposiziun per resgiar.

La punt nova baghegiada 1967 en connex cun la via si l'alp Quader ha midau empau il maletg d'entadem Cuort. Sin la riva seniastra sut la punt vedra haveva Giachen Michel Muoth (1850-1915) in fallun da glin cun treis pisuns ch'el duvrava era per pisar ossa. Quei deva frina da perver. Anno 1934 era il fallun proprietad d'Ursulina Muoth, la feglia da Giachen Michel. Pli lunsch tonschan mias retschercas buc.

Medemamein sut la punt veglia, quellaga denton da vart dretga dil Flem, stat aunc il mulin Arpagaus. Cheu muentava igl ual las davosas rodas e flessegiava allura pli ruasseivlamein dil Pleun Rueun oragiu. In jester oriunds da Sta. Domenica ella Val Calanca arva la gallaria dils possessurs dil mulin sut, beincapiu mo quels che jeu hai perscrutau. Igl ei

La resgia veglia da Breil el center. Il liung iral meina aua fil a steh. Ni falla ni roda ein veseivlas, perencunter il pal da trer en e better giu l'aua. Construcziun ualti nova, senza cuntschergnems. Buc'olma dentuorn; igl ei temps da fenar e buca da resgiar. Quei ambient ruasseivel ha giavinau il fotograf Zinggeler equipaus culs megliers apparats. El dat structura al grisch, reproducescha en moda fideivla. Collecziun Zinggeler, Archiv federal dils monuments historics, Berna.

quei il Giuseppe Antonio Jenki, naschius 1802 e maridaus anno 1830 cun la Maria Margreta Cadurisch. El fa in brat cun Paul Andriu Livers (1790–1866) al qual el ceda mulin, faner, iert, fallun e pella. Livers e sia consorta Margreta fan il muliner resp. la mulinera amiez il tschentaner. Pli tard va il fatg al feagl Giacun Zievi (1837–1914) che venda ils anno 1890 il mulin cun pella ed iert dasperas a Giachen Mattias Cathomen (1890–1932). Dapi 1905 manischeschan Andreas Malesi e sia dunna «Malesia», Talians domiciliai a Breil, quei mulin e la pella. Con ditg ei aunc buca sclariu.

En nies tschentaner ei il mulin giudem unius fermamein cun la famiglia Arpagaus da Cumbel. Il Murezi Antoni (1871–1942) – ses geniturs eran secasai a Breil alla fin dil tschentaner vargau – e siu nevs Murezi (1911–1977) han capeivlamein dau lur num al mulin. Il Murezi vegl,

Mulin Arpagaus oragiu Pleun Rueun sper il Flem. Tenor vieua Brida Arpagaus-Cadurisch ei quella fotografia vegnida fatga forsa in triep onns avon la renova-ziun dalla casa, succedida ils 1935/36. In iral da 20 m tonscha l'aua neu dil vau. Sco ins vesa cheu ein ils cavals bravamein surcarschi. L'aua ei bessa giu gest avon la suosta, mo ella pudess en in dai siglir ellas palas dallas duas rodas-mulin. Igl ei mesa stad; baselgia e talina-clavau cunfineschan il prospect. Ord collecziun Photoglob-Wehrli, Turitg.

staus ledis, po haver priu giu il mulin dil Malesi. Ei era in indrez da moler cun duas rodas e consequentamein cun dus cuors mulin el plaunterren. Las duas treis combras ell'alzada su eran fetg mudestas. Ell'annexa sut casa, oz ina bargia, stevan il torchel ed ils ulteriurs utensils da far o ieli semglin. Il fallun ha giu siu plaz sur casa. 1936 han ils Arpagaus renovau la casa, alzau ella per la letga, installau in indrez da moler cun turbina e deplorablamein schau sladrir debia dil vegl.

Il Murezi vegl ha fatg il muliner entochen 1936, succedius da siu frar Sep Fidel († 1944) cul feagl Murezi gia allegaus. Quel e sia consorta Brida Cadurisch da Surrein han teniu stendiu entochen 1977, ella schizun entochen la primavera 1983. Dapi 1970 ha dil reminent in pign mulin electric fatg il survetsch.

Mintga mulin e fallun haveva sia clientella. Tgi prefereva ils Murezis, auters ils Gioders. Contonschibels eran els levamein cun menadira ord tuttas scheinas dil vitg. Ils umens prendevan magari in sac graun a mulin mond si Prada e schavan far gl'auter las femnas. – Pauc, fetg pauc ei restau dils menaschis spel Flem. Smesaus d'ina surbaghegiada ei il frust Sur Fallun mo ina fleivla regurdientscha per quei che ei stau inaga giusut e vieifer.

Ei caztga d'aschuntar enzacons mistergners ch'ei stai pli u meins dependents da rodas d'aua. Ils cuntscapials Giacun Camichel (1780–1859) e Gion Giacun Camichel (1815–1873) han probabel duvrau in fallun da glin per manizzar las scorsas indispensablas pil tannin. Ils fravis da purs paran d'esser stai detg numerus. Ils frars Giacun Andriu (*1798) e Gion Mateias Tenner (1802–1893) pon haver luvrau stretgamein cul roder Battesta Fry, naschius 1793. Giacun Tenner, bab dil carotschier Nazi, haveva liug e fiug ella fravgia giun Cadruvi sut. Il biro dalla Cassa da malsauns Cadi ella casa d'Otto Fryberg lai sminar nuot dalla veglia fravgia da Francestg Liconis stada in local da vaglia el 18avel tschentaner. Avon tschien onns circa mavan ils purs cun cavals, crocs, cadeinas e bia auter tiel fravi Giacun Jensky visavi la «Fausta». Jeu sursegliel ils fravis Giachen Ludovic Condrau (*1831), ils Carigiets ed auters. Fravi Rest Giusep Cathomas ei in dign successur dils mistergners da tschels onns. El ha bratsch e maun vigurus per batter e storscher il fier, mo era il dun da dar a quel ina ferma expressiun.

Las «seneroias» – a Breil ha ei dau in temps duas – ein d'encurir giun Cadruvi sut: la veglia da vart dretga, la nova da vart seniastra dalla via che va enta Cuort. Il liug central ei staus cheu pli impurtonts che ual

vischinont e roda d'aua per la panaglia. La cascharia veglia haveva calamita pils purs gronds; la nova surviva e flurescha dapi ch'in conduct modern meina la stad sera e damaun il latg giu da l'alp Quader.

Capeder-Gliz

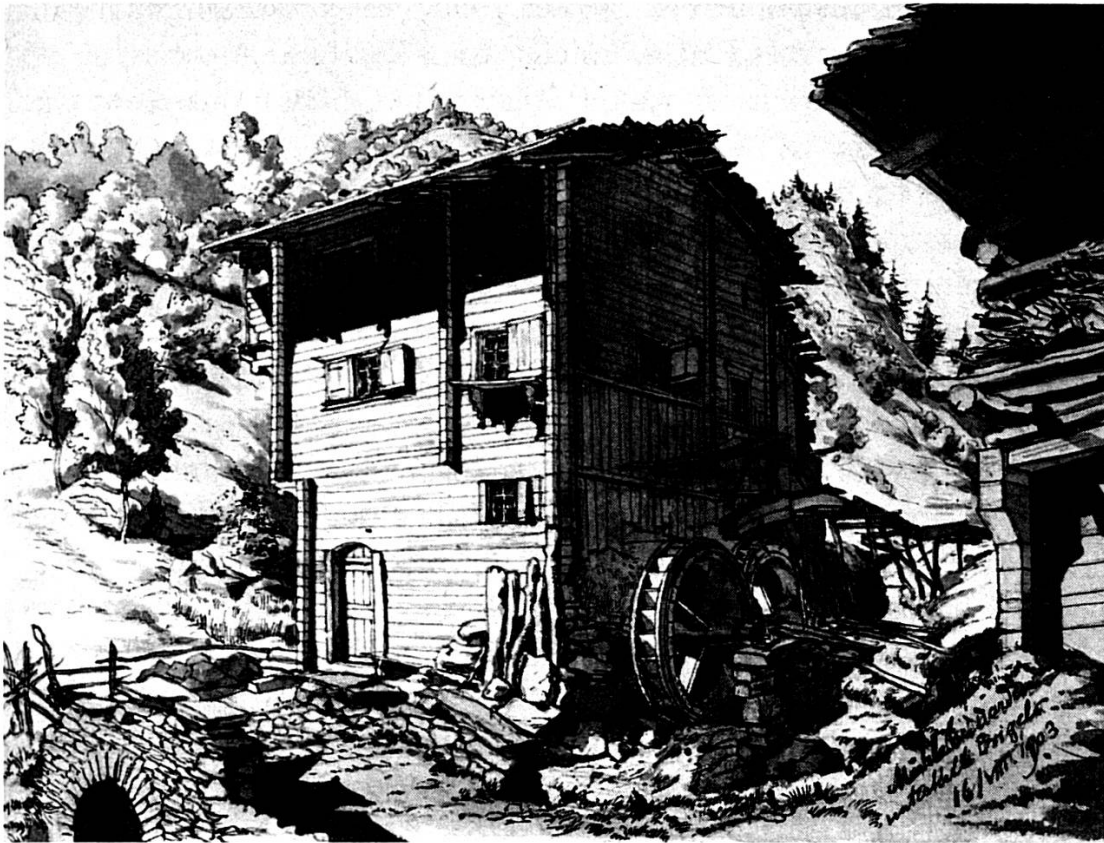
La Val da Capeder havess furniu au a per mulins, mo il terren che sbassa pér memia ei buca fatgs per construcziuns. Gliz ha giu pli da vegl in dutg che saveva ramurar. Denton ei la situaziun semidada, definitiva-mein cun la canalisaziun dils 1966. Sul caraun dalla via Gliz-Patnasa stat in frust che senumna Prau Fallun. Cheu, seniester dil dutg allegau, duei esser stau igl indrez da fullar. Gia 1878 era il fallun buca pli. Gliez onn venda Gion Mattias Cagliezi il sulom che mesira 53 festes a scolast Gion Clau Cabernard, omisdus da Capeder. Il Prau Fallun resta en contracts ed ella memoria, mo pil baghetg sez mauncan tuts fastitgs.

Dardin

Quei ch'ils vegls seregordan ha il vischinadi da Dardin-Capeder giu resgia, mulins e falluns o la Val Cuschina. Cheu flessegiava au a discreziun per sbatter bia rodas. Capeivel ch'ils indrezs – bein tuts da maun dretg digl ual – havevan tila pils purs da Casut e Casu, Capaul ed entochen Capeder.

Entscheiver sisum vul dir cun la resgia; quei ei la regla. Il baghetg po datar dall'emprema mesadad dil tschentaner vargau. 1850 eis el proprietad da Gieri Antoni Cavegn (1812–1885), pur, «moister da lenna» e muliner. Cheu, in tschancun sut la punt dalla via che meina si Breil, ei stau il plaz da lavur per plirs resgiaders dalla famiglia Cavegn. Giachen Benedetg per exempel ha fatg ir la resgia entochen viaden els anno 30, dil temps ch'ella era già en possess dalla vischnaunca. La rod'aulta haveva 4,5 forzas cavagl ed ins resgiava ils 1927/28 rodund 600 uras gl'unviern e 200 uras la stad.

Il mulin da Gieri Antoni Cavegn – ins ha detg onns ora mulin dils Gieris e Gieris da mulin – stava e stat aunc sper la via veglia Dardin-Breil, leu nua ch'ins scheva giu Buortgas ni magari «punt romana». Il mars 1842 venda Crest Tumaisch Brincazi mulin e fallun, staus possess da statalter Tschamun Antoni Caduff, a Gion Benedetg Cavegn, e quei per 850 flurins. Il fatg va a Gieri Antoni, già presentaus en connex culla resgia. Propi la mulinera fageva sia dunna Onna Maria. Dus fegls statan fideivels alla Val Cuschina. Rest Antoni (1829–1916) fa ir onns ora il me-

Mulin da Dardin ella Val Cuschina. Dessegn da professor J.R. Rahn dils 16 d'ost 1903; el muossa bein las canals, il sistem da sclauder, las duas rodas aultas da palas che paussan ed ils posts digl arver. Collecziun grafica dalla Biblioteca centrala, Turitg.

naschi da famiglia, ferton che Gion Giachen (1848–1916) ei daventaus entras maridaglia cun Onna Maria Carigiet da Capeder possessur dil mulin sut.

Anno 1920 u forsa gia avon vegn Pieder Deplazes da Surrein, staus enzacons onns giu Uors la Foppa, a star o la Val Cuschina. Els eran lenaris, il bab sco ils fegls Pauli e Francestg, ed han fatg igl empren ina roda resch nova. Fidel ziep e sia sora Margreta devan cavegl en mulin e fallun, nuegl e fuorn. Ei tuccava da moler ver 500 uras viaden egl atun ed unviern.

Dapi 1938 circa dat colonel Toni Mudest Cahannes (1869–1952) las ordras o la Val Cuschina. El ha tarschinau bein siu mulin e procurau per roda, molas ed auters indrezs novs. La lavur cun graun e crestgas e frina plaschevi bein ad el. Entuorn ils 1942 ein mulin e muliner vegni perpetnisai en in film che dueigi sesanflar a Basilea egl archiv dalla Societad

svizra da tradiziuns popularas. Colonel Cahannes ha testamentau il mulin a sia feglia, la muniessa Placida en claustra a Puschlav. Mo cura ch'el ei morts ein ins sedecidius da vender il fatg a G.G. Casanova. 1939 era il fuorn gia svanius, ed anno 1944 menziunescha la segirada da fiug buca pli il fallun staus onns ora gest sut la punt da Buortgas.

La casa-mulin ei denton buca stada bandunada. Suenter l'uiara circa han ins entupau cheu in muliner che vegneva tenor basegns neu da Sursaissa a moler. Ei era in Schnider che haveva sez in mulin a Chlinga resp. Klingen am Sandbächli oragiu sut Cuort. Era Gion Antoni Cahannes, fegl dil colonel, ha miult in pèr sesiuns, silmeins il pli necessari. Entuorn ils 1952 ei Giacun Gieri Casanova-Desax da Vella secasaus ella casa-mulin e mola aunc oz per tgi che vul, beincapiu cun in sistem modernisau. Quei ei ina raritad.

Jeu hai avon mo fatg cuortamein allusiun al mulin sut, staus possess d'Onna Maria Cavegn-Carigiet e ses treis fargliuns. In da quels, il Gion Antoni (1819-1880) e siu convischin Ludovic Antoni Ballet, omisdus sents a Lyon en Frontscha, eran stai in temps possessurs dil mulin sut cun sia pella. In vial menava da Casut viado ella val el liug numnaus la Ruosna e territori da Flimegl ed acla dil Crest. L'activitad dil mulin e fallun giu la Ruosna tonscha mo pauc en nies tschentaner. La tradiziun orala mantegn mo in pèr fleivlas regurdientschas dil davos muliner. Ei seigi stau in um da sutsi, ord la Germania probabel, numnaus Heinrich, che havevi priu il mulin a tscheins. Ins manegia ch'el seigi morts circa anno 1910, paupers sc'ina miur-baselgia. Dalla pella da glin, da giutta e per frina dad ossa, stada sut u vieifer il mulin dil Heinrich, eisi stau d'endriescher zun pauc. Ella ha buca viu nies tschentaner.

Danis

Buc in vitg dalla Cadi ha giu agl ur digl ual e sper via ina fila schi spessa d'industrias variontas sco Danis-Tavanasa. Mulins sebrattavan cun falluns e filantarias, a fravgias e resgias suandavan luvratoris da scri-naris, ruders e bransiners, e denteren stavan ferbras e gerbas, pressas da puma e d'ieli, fueinas, truaschs ed auter. Il mulinolog po patertgar allas numerusas veglias interpresas da Sursaissa sper igl ual S. Pieder, a Tumegl, a Savognin, a Roveredo u forsa alla scheina Paclera da Sta. Maria ella Val Müstair. Igl ei ludeivel che la Societad da tiradurs da Danis-Tavanasa ha fatg batter in diember medaglias dedicadas als mistregns da tschels onns.

Pertgei tons mistergners a Danis-Tavanasa? Il terren agricol ei adina staus bravamein limitaues. Igl ual e sias rivas eran adattai per plazzar fabrichettas cun roda d'aua. Il schaner 1857 vivevan 300 habitonts en 54 casadas. Per viver stuevan ins luvrar e producir. Ei tuccava a biars da schigliar paun jester. Gia 1643 steva in scrinari da Tavanasa el survetsch dalla claustra da Mustér, in mussament ch'il mistregn ha giu neu e neu in funs dad aur.

La Val Cuschina ch'il lectur ha visitau a Dardin, sparta Danis e mantegn siu num entochen giu Rein. Per quei vitg e sias mudestas «fabricas» hai jeu rimnau varga 100 informaziuns. Tonschan ellas per dar in'idea dils «vercs» che mavan cun rodas d'aua?

Igl emprem menaschi sisum il vitg Danis ei buca staus ina resgia. Quei ei evident. Igl uaul da feglia maneivel era beinvegnius a ruders e vischlers ed a fueinas da destillarias, lischiva gronda e cascharias. Tgi che legia questas lingias po s'imaginar ch'il ruder era orasisum. Gion Bistgaun Carigiet (1838–1904), in um ledi oriunds da Sumvitg, haveva siu luvratori circa sil plaz dalla casa d'Augustin Derungs. Ei Sievi Fidel Cahans (*1789) forsa staus siu predecessur? Ruder Carigiet capeva siu mistregn. El luvrava cun lenn fignicler (adattaus per dular e splanar sin mintga vart, essend ch'el ha buca cunterlenn), cun culeischen, badugn e schizun cun ossa d'animals per far monis da savetschas e cuntials. Siu luvratori producescha schibas da transmissiuns, rodas da filar e da far si speuls ed aunc bia auters utensils da casa e cuschina. Il ruder Carigiet haveva l'emprema roda d'aua dil vitg per metter en moviment la traia.

Il flum curreva aspramein tras la scheina da sum Danis ed ei tunscheva per tuts da trer au a sin lur mulin. La secunda roda fageva girar ina pella da giutta eregida cun lenna rodonda alla moda dils tschentanners vargai. Quei mudest baghetg secuviera fetg probabel cugl indrez che ha midau patrun ils 16 da november 1900. Gliez di ha Franz Friberg vendiu sia pressa e pellas (il plural referescha a pisuns) culs medems dretgs d'aua sco vivon a Gion B. Carigiet.

Dil mulin dad ossa giusut el curtgin da Tonia Riedi, che apparteneva ad ina Seppa Caduff numnada la Seppa dad ossa, eisi stau d'intervenir mo ton: roda zanistrera ed ina ruha mola da granit, diameter da 70 centimeters, tagliada empaglia per far mir ils anno 1935. Il quart e davos menaschi da quell'emprema fila era in mulin da graun. Ei quel forsa d'attribuir a Placi Clemens Huonder, naschius 1779 ed aunc muliner ils 1850? Zatgi ha viu ni forsa mo udiu d'in local per deponer sacs graun e frina. Il

post digl arver era aunc veseivels duront l'emprema uiara. La tocca dalla mola da varga in meter diameter ha cattau siu ruaus en in mir. Schizun seniester digl ual ei stau zacu in indrez d'aua. Paucas persunas han aunc viu leu il pustament pigl arver da rod'aulta. Per tgei intent? La situaziun geografica lai supponer in luvratori da mistergner u eventualmein in fallun da scorsas pil tannin.

Sut il mulin da graun tschaffavan canals lenn danovamein l'aua e menavan ella 30 tochen 40 meters lunsch. Ellas eran cavadas ord buoras da pégn u viez, tschun entochen siat meters liungas e d'in diameter da 40 centimeters fleivel. Las pli veglias eran alla fin talmein isadas che bia roms vargavan ora sco grossa detta maldulada. Il conduct alla moda da tschels onns metteva l'aua sin la roda mesauna d'in interessant baghetg da vischins. Quel cumpigliava el plaunterren la cascharia da sum Danis e duas fueinas per far cuer semglin. La pressa d'ieli cugl orsal d'enturn ils 1770 era pusada ordaviert encunter il baghetg. Zuolas e transmissiuns tratgas d'ina roda d'aua menavan enturn la ferma struba lenn dil torchel, mo eran era drizzadas per far girar il mulin da manizzar puma installaus ell'alzada su.

Era il raiun dalla cascharia ei staus inaga ordvart varionts cun begl da lavar resti, furnascha per far lischiva, fuorn e pistregn, truasch e «breneroia». Mintga scheina haveva pliras truaschs, tegiettas persulas empau alla moda vallesana, cun in tschaler per puma, purment e fretgs dalla tiara e suren ina stanza per las provisiuns che drovan aria schetga. Barschar vinnars da péra, meila, tschereschas e meinsvart era ragischs d'ansauna purtava atun ed unviern truscha gronda ella destillaria. Situada sper la punt, denter igl ual e la via da pastira, era ella contonscheivla per tuttas menadiras; ed ils brischavinars eran nundetg bein piazzai per sentupadas culs rivauns e glied d'ordeifer. Statalter Tumasch Cathomen (1817–1893) ha suenter biars onns cediú sia destillaria al schiender Flurin Muoth e lez a siu fegl Mattias. Cura che quel ei emigraus anno 1918 ell'America, ha la vischnaunca cumprau il casetg e vendiu el silsuenter a Sep Beer. Siu fegl Mattias ha vonzei baghegiu ordlunder ina pintga casa. Ei resta aunc d'aschunscher ina caussa. El revier da lur destillaria havevan ils frars Muoth anno 1914 in fallunet d'ina suletta forza cavagl.

La part dil vitg sut la via da Breil possedeiva aunc dapli menaschis che quella sura, mo certins eran empau pli dapart in da l'auter. Il plan aschuntau levgiescha l'orientaziun da sum entochen dem Danis. Tuts stabiliments d'aua el spazi sut la punt, priu ora duas excepziuns, han or-

nau la riva seniastra, la pli maneivla dil vitg. Il flum ramuront era buca da cumparegliar cugl ualet d'ozildi, spussaus dapi ils 1960/61 che la Patvag ha tschaffau l'aua sils cuolms da Runs e dapi la canalisaziun fatga 1979/81.

Rodund 20 meters sut la punt, secapescha encunter damaun, stava il mulin da Francestg Friberg. Canals da lenn empalavan l'aua sut la punt ora e silla rod'aulta. Ella hagi cuschiu entuorn ils 1890, manegian certins, ferton che auters dattan ad ella 20 onns dapli. Plinavon fuss d'allegar che Franz (Francestg) Friberg e ses fargliuns possedevan anno 1892 dus mulins; in da quels ei aunc registraus da Daniev 1914.

Grazia allas «ferbras» ei quei liug daventaus enconuscents lunsch entuorn. Ils tenschateilas da miez Danis selain persequitar entochen viaden ell'emprema mesadad dil 19avel tschentaner. Simeon Anton resp. Tschamun Caduff arva la gallaria dils numerus tenschiders. Gion Luregn Friberg (1812–1887) e probabel era Sep Antoni Caduff han fatg ils tigturs tiel Tschamun. Anno 1848 ha igl empren numnau acquistau la casa e la ferbra cun la fuola; il cor dalla feglia haveva el gia conquistau viaden els anno 30. Dapi lu han ina retscha Fribergs fatg vinavon, e cun els ei l'industrietta mecanica daventada centenara.

Ual sut il mulin sper la punt animava l'auadutg la ferbra da Franz respectiv Francestg Friberg. Atgnamein eisi stau il Francestg Antoni (1813–1877), ses dus fegls Franz Anton (1860–1936) ed oravontut Sep Antoni (1852–1900) e siu fegl Rest Giusep (1889–1979), il davos schinumnau ferber da Danis. La fatschenta dils dus frars numnai era 1892 il baghetg il pli ault schazegiau a Danis. Ils «Ferbbers», sco ins scheva pil solit, havevan in indrez detg modern. Cun in mulinet a maun mulavan ins diversa crappa da colur per tenscher las teilas, carpun, mesalauna ed autras. Rosalia Capaul dall'annada 1901 seregorda aunc fetg bein dallas modas da luvrar silla resp. giu la «ferba». En in local cun pliras fueinas, grondas calderas e preuls d'irom vegneva ei dau colur. Las teilas, d'ina ladezia da circa 80 centimeters, vegnevan messas a schigliar sin las lautgas dalla casa Friberg sur via. Eran las teilas schetgas, mettevan ins ellas ella pressa. Cheu tschentavan ins per exempel las rasadas carpun denter fermas aissas da ruver – in cartun denter mintga rasada – e serrava cun strubas da miervi gl'entir pachetadi. Lavur per ferma bratscha, quellas pressegias alla moda da tschels onns! Capeivel che era tenschiders d'ordeifer ein stai a Danis: in Berther da Segnas, in Gisler digl Uri ed auters. La

clientella dils Fribergs tunscheva sil pli pauc da Trin a Tschamut, cum-priu la Stussavgia, la Lumnezia e la Val S. Pieder.

L'empresma «ferbaria» cloma ina secunda. Quella steva pressapauc sil plaz dalla casa dils fargliuns Alig. Il tenschateilas Gion Rest Friberg (1862–1931) ei aunc en buna memoria. La fuola el baghetg ual sut agl ur digl ual duei haver giu roda d'aua entochen 1920 u zatgei dapli. Gion Rest haveva cumprau igl indrez anno 1895 da cusrin Gion Giusep, mo gia il bab da Gion Rest, il Gion Giacun (1830–1892) e ses dus frars pli vegls Rest Antoni e Gion Giusep ein registrai sco «tincturs» ella dumbraziun da 1850. Els ein tuts dalla schlatta digl enconuschent ferber Francestg Antoni. Meins san ins dir d'in mulin, respectiv d'ina arver e dallas restonzas d'ina roda d'aua, staus ella proxima vischinonza dalla fuola. Ei pudess settractar dil mulin da Gion Rest Friberg che figurescha aunc en ina statistica dils 1914.

Igl ei uras da midar riva. La vart dretga digl ual ha giu in mulin privat, gest sut il curtgin da Toni Berther. Siu basat Francestg Berther, vegnius a sias uras giu d'Acletta sur Mustér, e silsunter il tat Placi Antoni ein stai proprietaris da quei mulinet.

Ei tucca da cuntinuar silla riva seniastra, pauc sul piogn che meina vi Tumvi. Cheu ha Gion Giachen Derungs (1859–1937) giu casa cun resgia e scrinaria. Il spazius luvratori ha perfin surviu per sala da teater. Cheu astg'ins daveras dir ch'il giug seigi passaus sur las aissas delectond ils aspectaturs, «Il gerau da Schlans» d'Alfons Tuor ed autras cumedias. La resgia e scrinaria, omisduas munidas d'ina roda d'aua, ein cumprovadas per 1914 respectiv per 1928. Era Gion, Casper ed Augustin, fegls da Gion Giachen, han luvrau da scrinari e fatg dasperas transports da lenna cun cavals.

Sut il medem tetg ei stau avon tschien onns e varga ina filantaria e scrinaria. Cun in inserat ella Gasetta Romontscha dils 2 d'avrel 1880 fa Anton Gisler reclama per scarsinar launa cun sia maschina nova e per filar in bi e bien fil. S'entelli che sia scarsinaria era provedida cun ina roda d'aua. Sch'ins va aunc 20, 30 onns anavos entaupan ins ina cuntscharia el medem liug. Christian Sigfrid, in Austriac naschius anno 1826, che fageva cheu il «Gerber» anno 1850 e suenter, surveva oravontut Breil, Schlans e Sursaissa. Sia installaziun dumbraiva siat bigneras enferradas, begl da caltschina ed auter. Vegnius els deivets ha el vendiu anno 1869 siu fatg a Gion Giachen Berther da Mustér a Cuera ed ei s'engaschaus ella gerba nova dils Caduffs vi Tavanasa. Lezs han era surpriu ina part dils utensils.

Gest sper las «fabricas Derungs» schischeva la casa da Mattias Antoni Nay (1862–1919), magari numnaus aug Tuias, bab da scolast secundar Sep Mudest. El era pur, taglialenna, resgiader e scrinari, haveva baghegiu uustria e trafficava empau en sia resgia sut la fontauna e savens en siu luvratori da tschella vart dil piogn da Tumvi. Ton la resgia silla costa seniastra sco il luvratori visavi eran equipai cun roda gronda. El mir dil plaunterren da quei baghetg che stat aunc oz ei ina ruosna che tradescha arver e roda stada cheu fetg datier digl ual. Ins po sedumandar sche ella ha surviu alla cascharia da dem Danis (stada cheu entochen ils 1909/10) u alla destillaria da pli tard ni al luvratori digl aug Tuias ell'alzada su. Ils 8 da november 1924 ha in grond barschament empruau ils avdents da dem Danis. Tschun casas e plirs clavaus ein i si en flommas el raiun sper e sur la fontauna. Igl incendi ha era tucchau ils Fribergs sesents ual sut il piogn, leu nua che Giusep Friberg (*1909) ha fatg il ristaler en casa nova dils 1930 entochen 1952.

La resgia dils Nays cunfinava engiuviars cun curtgin e baghetgs dils Riedis. Anno 1873 han Martin e Sep Maria (*1838) mess en uorden lur dretgs d'aua, quel per sia tisseria ed il Martin per sia resgia e scarsinaria. Ei sa strusch settractar d'ina outra resgia che quella ch'ei ida pli tard els mauns dalla famiglia Nay. Martin Riedi haveva cumprau quater onns avon da Clau Mudest Alig casa e clavau, resgia e schizun ina pella. Da quella san ins lidinuot, mo ina scarsa notizia paleisa che Alig era muliner ils 1850.

Ils 1883 san ins leger ella Gasetta diversas annunzias dil tissunz Sep Maria Riedi che serecamonda per lavurs sereferend a sia nova scarsinaria da launa. Pli tard ha Sep Antoni Bundi-Wolf surpriu igl indrez. La roda d'aua ei documentada per 1914 ed aunc 1928 e funcziunava 300 uras durent igl unviern. Da quei temps eran bia «vercs» da Danis gia smesai considerablamein. Las auas grondas d'anno 27 han buca schanegiau la Val Cuschina.

Vargond la baselgia da Danis engiuviars arrivan ins alla scheina da Punt. Sper la gronda storta stat l'antieriura cascharia, oz casa da Luis Spescha. La cascharia ha buca giu roda d'aua per la panaglia, mo ha dau tetg ad in'ustria dil temps ch'ins ha baghegiu la Viafier retica ed ei stada in triep onns vasta avunda per la scola gronda.

Enzacontas remarcas partenent la suandonta survesta

La tscherca da bunas fotografias per Danis ha purtau negin success. Mo quella munconza ha per fortuna schendrau l'idea da far in plan. Buc in auter vitg dalla Cadi ei pli adattaus per in tal. Danis possedeve gia els 1850/60 ina roscha mini-industrias dètg variontas.

Il plan cheu visavi duei dar in maletg dalla situaziun d'antruras, sil-meins quei che partegn il liug e las distanzas sco era il num, gener e possessor dils divers indrezs hydraulics. Tenor la tradiziun orala duein buca meins che 16 rodas d'aua haver funcziunau inaga a Danis. Ina pretensiun stravagada? «Buca da crer», han ins detg e repetiu. Tgei muossan las reschercas?

Igl ei secapescha grev da presentar oz il stan d'anno 1900 e da pli da vegl partend dils simbols da rodas tschentai sillas rivas dalla Val Cuschina. Els fan semplamein allusiun als anteriurs stabiliments cun roda d'aua: mulins e falluns, tenscharias, resgias ed auters. Mintga segn stat per ina veglia interpresa; mo el paleisa nuot da sia dimensiun e da siu aspect.

Quest plan resta pia empau schematics e buca cumplets. Muort las largias enconuschentas. Mo paucas persunas, quellas che seregordan aunc bein co ei era avon las auas grondas da 1927, ein stadas stgisas da situar tscheu e leu la levada ed il dutg-mulin, ils cavals e las canals. Lur memoria ha denton buca tunschiu per reconstruir l'entira fila da casas e cassetgs situai agl ur digl ual. In sulet informatur ha saviu descriver in cundrez da trer en e da better giu l'aua e raquintar zatgei valeivel dallas rodas, da lur plaz e sistem e destin. Era la terminologia lai mei beinduras a mesa via. Ramun Vieli ha deplorablamein buca enquistau ils muliners danisians.

Plan dils vegls menaschis cun roda d'aua a Danis

lurvatori dil ruder Gion Bistgaun Carigiet, pressapauc el liug dalla casa d'Augustin Derungs, roda per la traia

fallun respectiv pella da giutta alla veglia

mulin dad ossa da Seppa Caduff el curtgin da Tonia Riedi

pella d'ieli

mulin da graun, gia decadents all'entschatta da nies tschentaner

circa cheu u plinensi: indrez cun roda, eventualmein il fallunet dils frars Muoth

denter la via dalla Val Cuschina ed igl ual: roda per cascharia, zuolas e mulin da puma

ferba (cun fuola) da Franz Friberg

ferbaria (cun fuola) da Gion Rest Friberg e parents, sil plaz dalla casa e curtgin Alig

mulin da Franz Friberg

raiun dil barschament da 1924

mulinet da Francestg e Placi Antoni Berther, gest sut il curtgin da Toni Berther

fontauna amiez la cruschada

sul piogn e via da Tumvi: gerba ils 1850, suenter ina filantaria-scarsinaria, sissu resgia-scrinaria da Gion Giachen Derungs; duas rodas

resgia da Mattias Antoni Nay

ual sut la via: luvratori da Mattias Antoni Nay; stau cascharia e destillararia el plaunterren

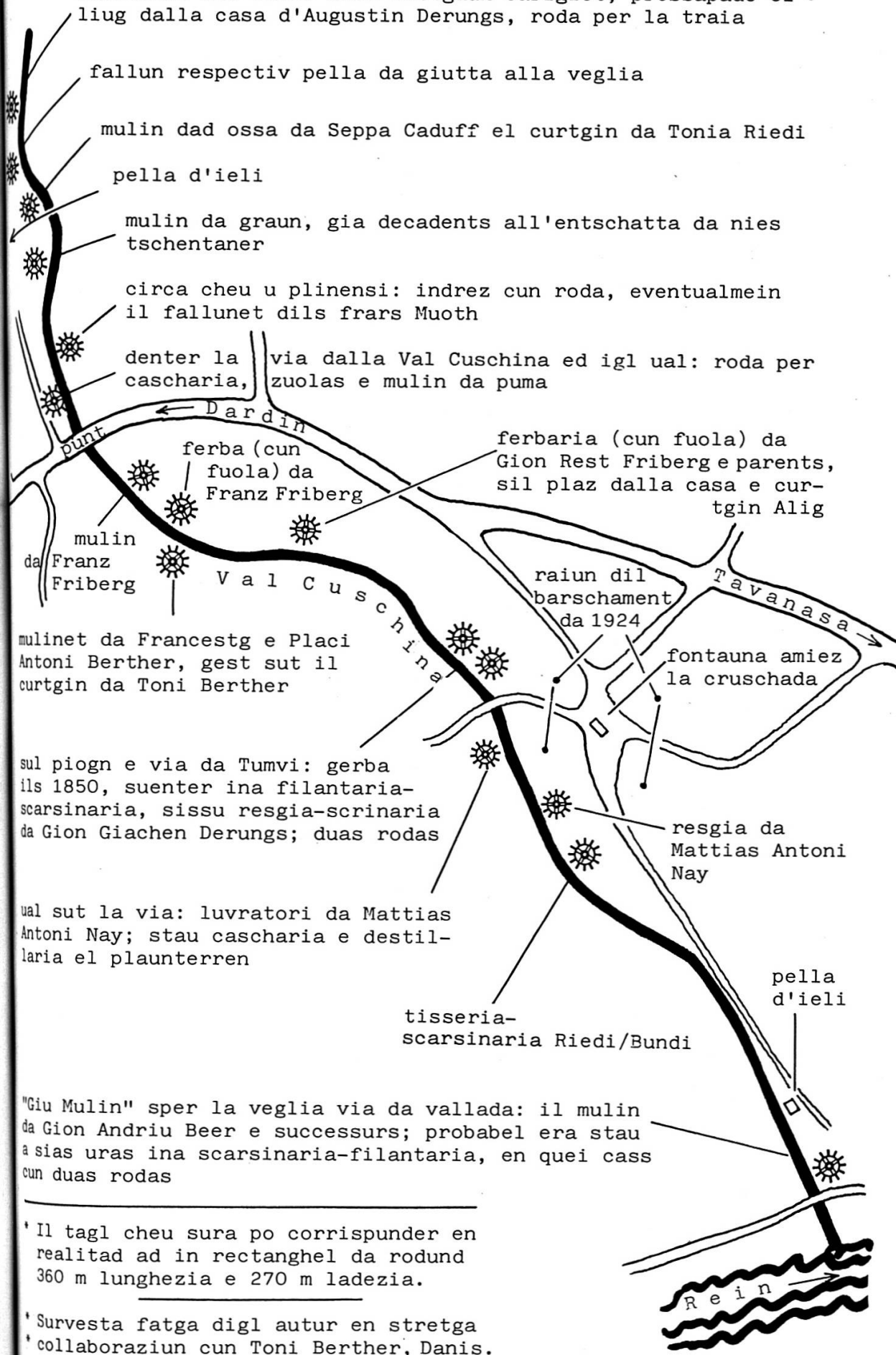
tisseria-scarsinaria Riedi/Bundi

pella d'ieli

"Giu Mulin" sper la veglia via da vallada: il mulin da Gion Andriu Beer e successurs; probabel era stau a sias uras ina scarsinaria-filantaria, en quei cass cun duas rodas

* Il tagl cheu sura po corrispunder en realitad ad in rectanghel da rodund 360 m lunghezia e 270 m ladezia.

* Survesta fatga digl autur en stretga
* collaboraziun cun Toni Berther, Danis.

Ils menaschis da Danis prendan lur fin giu Mulin, cuort avon che la Val Cuschina sespiardi ella traversa dil Rein. Cheu silla spunda seniester digl ual ei stau inaga dapli baghetgs che oz. Ins enconuscha pulit ils cusadents dils davos tschien onns. La retscha entscheiva cun Gion Andriu Beer (1866–1941), mo probabel gia cun ses antenats. Il bien num da quei variont complex tonscha lunsch anavos el temps che la via da vallada menava cheu speras ora viers Plaun Dautras, Mangur e Tiraun. S'entelli che la clientella sefermava bugen cheu sper la punt pintga per consignar graun e glin, coniv e launa. El temps vegl cumpigliava il liug la casa cul mulin agl ur dalla via, ual sura il clavau ed in stel plinensi la pella cun la pressa da struclar o ieli semglin. Dus informaturs cun buna memoria aschunschan aunc ina scarsinaria-filantaria. Gia anno 1885 ein baghetgs cun utensils e regress i en possess da Giacun Placi Maissen (1843–1924). El, siu frar e siu fegl Sep Mudest, in um da bien humor e buca pauc originals, han miult entochen 1942. Allora ha Luis Antoni Friberg cumprau igl indrez e fatg il muliner entochen 1959. Silsunter ha Placi Derungs da sum Danis acquistau la casa-mulin. El ei daventaus il Placi da mulin, mo fa buc il muliner. Il cundrez da moler ei liquidaus.

Giu ni enta Mulin menavan buca mo ils purs da Danis e Tavanasa segal, dumiec e salin; cheu savevan els fruntar meinsvart culs avdents d'Axenstein, dil Vali e da Cathomen, pli da vegl aunc cun purs d'uclivas svanidas: Dautras, Mutteins, Isla e Seglias, Selfli, Run la Meila, Miroia e Zaniz. Il mulin da Placi Maissen haveva ils 1914 e 1928 ina roda d'aua da sis forzas cavagl e girava rodund 500 uras duront igl unviern. Cheu haveva l'aua dalla Val Cuschina la davosa caschun da far leghers turnighels avon che satiuer il Rein e tilar el lontan. «Acqua passata non macina più» di il talian, ed ins savess aschuntar che las auas dad oz van bu sils mulins.

Vali e Cathomen

silla costa umbrivauna dil Rein ein dapi vetas da glieud duas uclivas dalla vischnaunca da Breil. Viers sera resp. dadens giu menava la Val dils Maiasäss aua avunda per far ir pigns mulins e falluns. Il mulinet dil Vali steva dado igl anteriur hof da Munderhus (resp. Monderhus) sper la via dil Bielti. Ell'alzada su era ina habitaziun pintga e zun modesta. D'in fallun sa negin, mo sia esistenza ei tuttavia buca sclausa. Pli da vegl po il mulin esser staus possess dils vischins dil Vali e da Cathomen. Pli tard eis el daventaus proprietad privata. 1906 venda Martin Antoni Maissen (1878–1945) dil Vali il mulin a siu frar Hercules (1879–1945). Scrinari

Hercli ei staus biars onns possessur. In bi di ei la famiglia d'Adelbert Regli (1865–1944) d'Ursera setschentada sil Vali ed el casetg-mulin da Munderhus. La bova dil settember 1927 ha fatg tut a manez e deponiu las magras restonzas giu spel Rein dado la calustria da Zignau. Ils «Reclis» han giu cletg el discletg; dunna Lisabeth ha pudiu mitschar péz a cup stiond schuba e calzers ord auas e lozza.

Las duas casas da Cathomen (ins di nuota darar Catomet e Tomahüs) possedevan buc agen mulin, silmeins quei ch'ils vegls seregordan. Hans Mechel Maissen e siu fegl Christian Andreas han fatg il pur schiditg ch'els han pudiu. La mumma Giulitta metteva o glin, ed ins pisava tut a maun. Il mulin dil Vali era buca giud via; mo il mulin e la resgia o la Val Gronda havevan era lur avantatgs. Pil trutg da Munderhus, Vali ed Axenstein tucav'ei dad ir cun battens e baras, a pei ú cun sliusa.

Tavanasa

Ina fotografia dils 1900 circa muossa la stretga punetta lenn sul Rein dètg pacific. In tschuppel casas, clavaus ed ords orneschan la riva dretga. Dadens la val dil Lochli, a munt sul stradun, steva la cas'alva dils bransiners, baghegiada entuorn ils 1870. Sep Antoni Alig (1852–1927), nativ da Sursaissa, haveva endrizzau ina cularia enconuschenta lunsch entuorn. El era propi in meister en siu rom, buca mo cudischius culla mischeida d'irom e da zinn, cun fuormas e fuorns e fusiuns. Per melodias ed accords haveva el in'intuiziun tut aparti. In raschuna ch'el cantavi in'entira scala da tuns, schavi eleger il tien e culavi la bransina empustaada en color tonala perfetga. Donn che negin sa palesar bia dils indrezs tecnics e da rodas d'aua. Mo tgi che di fuorns e temperaturas sur melli grads, – els barschavan sezs cotgla per lur diever – lez sa buc emblidar fols e ventilaturs tratgs culla forza d'aua.

Las bransinas digl Alig purtavan la firma, l'annada e bialas decoraziuns: inizialas e flurs, Niessegner, Nossadunna e sogns. Sep Antoni e ses fegl culavan plinavon oreifers bransins da cavals e fagevan aunc diversas caussas da bronz, d'irom e da mesch, sco caums per cazzolas da seiv, fivialas per curegias da bransinas e stgellas. Denteren mavan els a pigliar pèschs, ein sco ei para ils emprems che han pescau a Tavanasa cugl aunz respectiv culla lontscha. La bova dalla Val dil Lochli dils 25 da settember 1927 ha satrau il bransiner, sia consorta Turtè la bransinera e lur fegl Luis Alig-Maissen.

Tavanasa ha giu ina secunda pintga industria pauc usitada ella Cadi,

la fabricaziun da guotas dils Caduffs che habitavan giudem la Val Lochli sper la punt dil Rein (la schinumnada punt alva da betun che ha remplazzau anno 1905 in sempel passadi da tromas). Clau Giusep Caduff naschiu 1789 e ses dus fegls aunc detg giuvenils Sep Antoni (1830-1906) e Michel Mattias (1834-1893) fagevan ils fravis da guotas ils 1850. Tgi sa raquintar dalla massa e fueina e precisar sch'ils fols vegnevan tratgs a maun u cun forza hidraulica? La lavur era dira e la producziun detg varionta: guotas culadas e battidas, guotas cun ala, da tgau, da calger, quella da tetg, d'enferrar cavals e per auters intents. Clau Giusep Caduff-Albrecht (1879-1929) ei staus il davos «Nagler». Dus da ses mattatschs e la casa ein daventai l'unfrenda dalla bova numnada.

A Tavanasa vivevan in triep mistergners habels da rivalisar cun quels da Danis. Ella scheina odem sur via era la fravgia dils Nays. Giacun Mattias, Benedetg e Sep Mudest, naschi 1818 resp. 1822 e 1823, fravis avon e probabel aunc ditg suls 1850 viadora. La construcziun dil stradun ed il niev traffic da carrs e cavals han purtau ad els bia lavur. Ei tuccava d'esser baul allerta, cun bratscha ferma e marti. Fravi Gion Adelbert (1855-1941) e siu feagl Toni han saviu persecuitar las grondas midadas vegnidas culla viafier e culs vehichels a motor. Quei svilup ha era tuccau il ruder Giacun Giusep Muoth e siu luvratori ual dado ils Nays.

Che Tavanasa haveva umens versai cun fiug e calira ei gia enconuscent. Quei concerna era las duas caltgeras ed ils brischavinars. Ins savess cumparegliar las destillarias dils dus vischinadis e schar dir che la puma dalla vart sulegliava davi o meglier che l'otra. A Tavanasa han ins barschau vinars en tiels «Naglers». Pli enconuschents ein denton igl ustier da l'Helvezia, il destillatur Gion Francestg Caduff e siu feagl Toni. Oradem Tavanasa fabricava Barclamiu Zortea, vegnius en dil Tirol all'entschatta da nies tschentaner, ristials e monis da tuttas sorts. Giusep Zortea ha cuntinuau suenter la mort dil bab ella bova da 27 e dau vina von las habilitads a Giusep Friberg si Danis e la fatschenta a Giusep Spescha odem Tavanasa.

L'interpresa principala amiez il vitg ei stada la «gerba dils Caduffs». Migliacs scorsas, friads da pials e tannin han ditg indicau il plaz dalla gerba sut via. Giachen Fidel (1829-1900), il fundatur dalla fatschenta, ha engaschau ils 1869/70 il Christian Sigfrid che haveva ual cedi ni plitost stuiu vender siu fatg vi Danis. Il luvrer jester, bein cudischius culs problems dalla cunttscha, ha senza dubi contribuì al bien andament. Aschia ei l'industria sesviluppada oreifer ton sut l'egida dil bab sco els mauns

dils fegls Giusep Maria (1871–1948) e Salvator (1875–1968) e dil biadi Giacun Fidel, morts prematuramein ils 1952. Quei ei stau la fin dalla renomada e davosa cuntscharia sursilvana.

Tiels gerbers s'emplunavan per temps pials arrivadas da tuttas varts. Ei era buca mo pials da cauras, nuorsas e selvaschinas, mobein in grond quantum da tgirs, pia pials da biestga. Dallas grondas mezcas da casa, era da biestga ruclada, vanzavan tgirs avunda pil diever privat. Ils purs enconuschevan a Glion ed en auters loghens il plaz dils Caduffs per surdar dis da fiera las pials u retrer il curom gerbiau. En gerba vegnevan las pials messas a lomìa, lavadas, tractadas cun tschendra u caltschina e schubergiadadas avon che ir a far duront meins ina cura ella cuntscha da tannin, quei ei ina broda dad aua e scorsas manizzadas. Tgi che vul persequitar igl entir proceder en detagl legi igl interessant artechel da redactur Alexi Decurtins el Dicziunari Rumantsch Grischun, tom 3, paginas 610–620.

Ils cuntschapials da Tavanasa fagevan pil pli treis sorts curom: vacchetta (curom suren), gala (curom per solas) e curom per curegias da stgellas, stgalins e bransinas, per hottas da cavals e diever divers. Parts tgir da mendra qualitad devan tretschas, terschins e terscheuls. Pials nuorsa e caura vegnevan savens empizzidas. Ils Caduffs sedavan breigia da cuntentar la clientella spatitschada ell'entira Surselva. Duront l'uiara da 14 han els schizun fatg grondas spediziuns da curom on Tiaratudestga.

Sco gia menziunau era il tannin indispensabels per la cuntscha che succedeva en grondas bigneras. Gartegiar la cuntscha era nuota lev. Avon l'introducziun da products chemics furnevan pégn e ruvers la materia prima. Ins scursava la primavera entiras condottas lenna e sechenta bein las scorsas. Per far gala duvravan ins specialmein scorsas ruver. In temps han ils Caduff schizun importau scorsas en da l'Austria. Las scorsas stuevan secapescha vegnir manizzadas. Per quei intent havevan els o la Val dil Tschar – ni Tschart sco ins di il pli savens a Tavanasa – ina pella situada gest sur la lingia dalla Retica. Quei fallun mava cun forza hydraulica – l'auadutg neu dil Tschar era fermezia – ed ha surviu alla gerba Caduff entochen 1908. Allora han els endrizzau en lur gerba in motor per trer la maschina da pisar las scorsas e la panaglia per lavar ed unscher las pials.

Vieua Anna Cathomas-Zortea, naschida 1895, ha buc emblidau la gronda canera dil fallun da scorsas ol Tschart. Cun 12 u 13 onns fumi-

tgasa pintga tiels gerbers, stueva ella meinsvart purtar o marena (a Tavanasa ei quei naturalmein gentar!) al fumegl e fullader, da quei temps in Pieder Casutt da Falera. Ei constat plinavon ch'ins mava tschels onns o la pella a pisar giutta. Il baghetg ha surviu onns ora sco faner e remisa mo ha alla finala stuiu suttacumber allas bovas dil Tschar dalla stad 1968. Dils pégnis barbuis e tschenghels plascheivels che tunschevan avon vi el vau eisi restau ina val spuretga e carpusa.

Jeu arrivel al davos indrez d'aua dalla Cadi: la resgia da maun senierster dil Tschar, empau pli afuns che gl'actual liung magasin da Martin Beer, interpresa da baghegiar. Aunc inaga, sco tiels numerus baghetgs urentai en Sur- e Sutsassiala, va ei per mussar il tip e si'urdadira, siu diever, las midadas da patrun e si'ura fatala. Mo sco en tons auters loghens tonscha ei ualvess d'indicar dapli ch'enzacontas conturas. La resgia dil Tschar ha giu da vegl ina roda gronda davos ina tabladira che schurmeigiava encunter las auras. Ins sa s'imaginar co l'aua curdava cun catsch e canera els caums. Negin ha fatg amogna da descriver igl indrez. Bia resgiaders ein suandai in l'auter per far ir la resgia e per habitar ella casa appartenenta che stat in tschancun sura empau distante dil torrent.

La cronologia dalla resgia entscheiva cun Gion Giusep Egler che ceda anno 1852 «siu mun resgia situada sut sia aigna casa vid l'aua dil Schar» per 30 flurins a Pieder Giusep Geronimi (1827-1874) da Sevgein sesents a Tavanasa. Entuorn ils 1850 fagevan dus Eglers, forsa frars, il meister a Danis-Tavanasa. Pli tard ei Gion Andriu Beer possessur, gia enconuschents dil mulin giudem Danis. Da s. Giusep 1903 venda el siat otgavels dalla resgia o la Val dil Tschar al lennari Luzi Cahenzli-Fazendin (1864-1935), e quei per 2500 francs, ina tschécca summa per quels onns. Il niev possessur ei staus 15 onns fideivels a siu pensum. La turbina da 12 forzas cavagl po datar da sia dimora a Tavanasa. 1928 luvrava ella 600 uras gl'unviern e 200 la stad. Che la vischnaunca era da quei temps probabel gia in triep onns possessura d'omisus baghetgs ei negin dubi. Meins clara ei l'existenza d'in mulin «am Tscharbach» ch'igl uffeci da statistica attribuescha a Gion Antoni Derungs.

Ils frars Casper e Gion Derungs han en mintga cass fatg in tschupel onns ils resgiaders ol Tschar, in temps cul gidonter Josef Livers vegnius giu dil Vali e staus varga dus decennis ella casa dalla resgia. Fazendins ein suandai. Da mesastad 1968 ha la bova dil Tschart disfatg la resgia e la pella e caschunau gronds donns a lingia e conduct dalla viafier. Capeivel ch'ils baghetgs ein buca vegni reconstrui. Dunna Müller-Engi,

dapi in triep onns locataria dall'avdonza decadenta, ei probabel la davosa cussadenta ella zona da prighel dil torrent.

Con ditg restan las regurdientschas dils mistergners ed edificis ligiai allas veglias modas da far? Interpresas modernas cun indrezs e vehichels admirabels creschan e serasan e mettan accents. Cugl amicabel agid da bia informaturas e confidents, en special da Mattias Antoni Beer (1905–1983), da Toni Berther e scolast Salvator Caduff (1913–1985) eisi stau pusseivel da nudar empau da quei che fuss iu en emblidanza giudem la Cadi.

Per mei ei il viadi crusch e travers da Tschamut a Tavanasa staus captivonts. Las auas e rodas-mulin han relatau caussas bia da tschels onns. Uss ei lur rudi-rudiala ius alla fin. Ils uals reuni tschallatan aspra-mein dalla Pardiala viado viers la Foppa. Con ditg aunc cul catsch natural en lur letg da mellis onns?

7. Il ambient economic-social dil muliner e d' auters mistergners

Testas finas e mauns inschignus

Il lectur po puspei trer flad. Suandar mei dretg e seniester per vitgs e vals ei stau fadigijs. Era certas repetiziuns inevitablas pon haver stunclentau empau. Fatga la repartiziun spaziala dallas anteriuras interpresas hidraulicas tucca ei ussa da metter il carstgaun e sia lavur el center.

Ils mistergners da tschels onns – il muliner gauda secapescha cheu special'attenziun – eran detg intelligents e creativs. Mintgin era in ani en ina liunga cadeina d'enconuschientschas artadas. La plema mereta bein il genial Medelin Vigeli Pally dallas Islas, il construider da resgias, falluns e mulins. El e numerus auters factotums, ferm enragischai ella tradiziun han giu fantasia e curascha d'innovar, transformar, meglierar. Capi, construir e far funcziunar ils indrezs e las maschinas pretendevan habilitads tecnicas, inschign, pazienza ed ina stretga relaziun culs uaffens. Tut era sempel, mo funcziunal, solid e cuzzeivel. Las lavurs d'entagl fatgas a Trun el mulin dalla claustra ed el mulin dils Gioders si Breil ein grondas excepziuns.

Ils mistergners da pli baul han fatg mellis objects pil diever da mintgadi, buca fabricaziuns en serias, caussas che nus considerein oz per bias e conservein cun respect. Dus excellents enconuschiders dil lenn e

meisters dalla lavur a maun pri a gartetg ord la bustgetta, fan cheu buna cumparsa: Gion Antoni Carigiet (1901–1984) da Dardin e Giachen Antoni Cahans (1894–1985), il renomau Toni chiefer da Breil. «Tgei bellas caussas! Con bi ei era lu!» eis el aunc s'exclamaus mond els navonta. Vegls cudischs da menaschi tradeschan tgei varionta lavur ils fravis, ruders e vischlers fagevan. E per dir la verdad, originals, individualists e buca maneivels ein biars stai. Mo che tuts seigien vegni si da tgau fuss pretendiu memia bia. Jeu hai udiu a schend: «La savida havess buca muncau, mo grondas opras han els mai fatg.»

Il mistergner fabricava, reparava. El trafficava buca sis stendi dis ad jamna isolaus denter quater preits, mo steva en stretgas relaziuns cun siu

Ils menaschis da Breil al pei da S. Sievi, probabel cuort suenter ils 1900. Il Flem sparta ils baghetgs digl Andriu dalla resgia e casa-mulin dils Capauls. Preits e te-tgoms zuppentan ils mecanissem e numerus utensils fabricai da capavels mistergners. Tgi ch'ei seprofundaus ella materia sa far in'idea dallas installaziuns stadas indispensablas per viver. Biblioteca naziunala svizra, Berna: fotografia da Hermann Guggenheim († 1912). Pli renomaus ei siu fegl Willi, il pictur, enconuschents sut il num «Varlin». Guggenheim ei staus fotograf e possessur d'in «Atelier artistique» che produceva cartas postalas illustradas. Autras fotografias dil temps, per exempel quella da Ch. Pötter, Cuera, retegnan pressapauc ils medems motivs sillas rivas dil Flem.

contuorn social ed il ritmus dalla veta economica. Il fravi, gerber, muliner ed ils auters ein mediators denter la materia naturala (minerala, animala, vegetala) ed ils basegns dalla societad. Els e lur installaziuns han definiu la fatscha da nos vitgs e bia manieras da viver el mund d'inagada.

Muliners dil liug e d'ordeifer

Rasar ora la reit dallas veglias industrias dalla Cadi ei buca stau lev; ir suenter ils fastitgs dils singuls mistergners e luvriers immigrai, gliez semuossa aunc pli hanau. Ins securenti cun enzacons tipics exempels.

Ei descha avon da dir dus plais dils indigens, dils mistergners casauns e purils che han fatg ir in menaschi grond u mesaun egl agen vitg. Ins consulteschi igl inventari dallas vischnauncas. Ils biars ein semarmeni ed han anflau il caraun cun lavur e clients. Pliras generaziun dalla medema schlatta ein stadas fideivlas al mistregn che fa honor. Bein in musament per las capacitads da ses commembers. Ei fuss ina largia da buca far ressortir ils Caduffs da Rueras ed ils Nays da Tavanasa, fravis da num e pum, ils Fribergs e Berthers, tenschateilas a Danis respectiv a Disla. Ils Giozzis da Rueras, Solivas da Sedrun, Schnozs dalla Val da Cuoz, Deplazes da Reits, Maissens da Rabius-Luven ed ils Cavegns dalla Val Cuschina ein tuts stai muliners e resgiaders, enqualin aunc lennari-scrinari, fullader, ruder e furner. E buca d'emblidar ils gerbers da Tavanasa che han, sco ils ferbers da Disla, fatg in temps fetg bunas fatschentas. Il num e la truscha da quels che han ughegiu da cuntinuar e d'extender l'interpresa ein enconuscents.

S'entelli che certins ein buca vegni vegls el medem liug. Enqualin ha preferiu la veta da vagant. Mo era da biars auters eisi restau ton sco negins fastitgs, per exempel dalla famiglia Jagmet a Rabius, muliners entuorn ils 1850. Lur affons senumnan gia «muliners» en tgina, ina tezla ch'enqualin porta ina veta duronta senza haver praticau zacu la clamada e che stat meinsvart schizun el register dil stadi civil.

Bunamein tuts vitgs han engaschau baul u tard muliners e resgiaders, cuntschapials e tenschiders d'ordeifer. Cunzun el mulin preferevan ins savens persunas jastras, onz pli neutralas e forsa cun meglieras formaziuns professunalas che las nossas. Quei fatg ei daventaus tradiziun. Glied dalla Bassa occupescha era oz tier nus pulits posts da cader. Il pli sempel era da pladir in um d'in liug vischinont, ord la regiun. Igl inven-

tari furnescha ina massa exempels da sum tochen dem la Cadi. Dardin attila muliners da Sumvitg, ils Deplazes da Reits ed il Gion Tumasch Schnoz (1826–1865), in um ch'igl ei grev da parter tier a quei u tschei mulin. Il Gion Riedi da Zignau fa il muliner a Schlans, ils Bearths da Compadials sorprendan resgia e lennaria-scrinaria a Rabius, ils Capauls midan d'Andiast a Breil ed ils frars Schwarz van da Sursaissa giu Zignau. Ins savess aunc aschuntar auters, tuts muliners: ils Aligs da Pigniu che secasan a Trun sper la Ferrera, ferton che glied da Cumbel e Siat elegian la Val Campliun. Giachen Antoni Henni da Sursaissa acquista 1848 in mulin on Gonda a Mustér ed ils Stoffels da Val S. Pieder cattan domicil a Cuas sur Compadials. Ils Candrejas da Domat sorprendan la resgia da vischnaunca a Trun. Ils frars Solèr da Lumbrein perencunter, quels dus smaletets farvaghès (zun inschignus), han fatg bia sesiuns en resgia, scrinaria ed ovra electrica dil Bogn Tenigia.

In slargament dil rudi arva las portas als Uranes, Tessines e Calanchins. Giachen Fidel e Luis Gisler han manischau la scarsinaria da Sedrun-Salins e fatg ils «pecs» sil plaz ch'ei daventaus ustria Badus. Era il titgur Remigi Camenzind (* 1812) a Danis po esser vegnius dalla Svizra centrala. Cun la famiglia Regli d'Ursera sil Vali e Giuseppe Antonio Jenki da Sta. Domenica ei la retscha aunc ditg buca cumpleta. Ch'igl aventurus Vigeli Pally da Medel ha percuriu las vals dil Blegn e Tessin ei negin dubi. Ils pass alpins han purtau traffic e commerci. Ins partratgi denter auter als marcadonts da pials ord la Val San Giacomo.

Che biaras influenzas ein vegnidas dalla Val dil Rein si ei nuot da niev. Ils Schuobs e Tiroles eran in toc ordavon als nos concernent emprendissadi e garsunadi, pussevladads ch'eran avon 100 onns sutsvilupadas tier nus. Mo pertgei jasters? E pertgei schi dalunsch? Per capavels mistergners eran las cundiziuns d'existenza buca mal el Grischun. Era ella Cadi, oravontut ellas grondas vischnauncas da Sutsassiala dev'ei meinsannual plazs da lavur. Ins cedeva nuota nuidis in u l'auter mulin pign e solitari als jasters. Ad els fidavan ils vischins magari dapli che als indigens. E relaschar in jester era la finala pli sempel che metter ina famiglia dil vitg avon porta.

Tgei glied ei vegnida dalla val si? Artists e mistergners qualificai, sempels luvrers e gidonters, aventuriers, colportaders ed auters. Ils emprems han exequiu ovras d'art en baselgias e casas signerilas, han eregiu e fatg funcziunar divers indrezs presentai en quest studi. Contas bialas caussas che nus admirein ozildi ein fatgas da maun jester, vegnidas im-

portadas! Glied da mistregn sentupava sin fieras e fiastas nua ch'ei deva tontas caschuns per brattar enconuschientschas ed expressiuns tecnicas, per acquistar uaffens u tocca necessaria els menaschis hydraulics. Secapescha che era ils purs e l'agricultura han profitau da talas scuntradas. È beinenqual immigrant da mudestas cundiziuns ei vegnius acceptaus, ha pudiu arrivar cun engaschi e cletg, forsa maridond in bi di la feglia mulinera.

Ils muliners vegni neutier ein tuttavia buc anonims. Ils battens, matrimonis e mortoris nudai els registers dallas pleivs menziuneschan exactamein la provegnientscha dils jasters. Friedrich Nigg da Triesen ei staus muliner a Rabius-Luven. Treis da ses affons vegnan battegiati ella parochiala da Sumvitg enteifer il avrel 1770 ed igl october 1776. Ella medema baselgia retscheiva in feagl dil muliner Johann Georg Hilti, oriunds da Schaan, il batten il matg 1784. Il mars 1833 ei a Sumvitg la sepultura dil muliner Johann Zwilli, nativs digl Allgäu en Suevia. Ei fuss aunc da persecutar igl origin d'in u l'auter, aschia per Dardin il muliner e la mulinera Gion Battista ed Onna Maria Würth, naschi 1790 respectiv 1786. Tgi che repassa ils exvotos ella baselgia da Nossadunna dalla glisch sur Trun, frunta denter auters sin tablas da pelegrins ord il Liechtenstein, Glaruna, Sogn Gagl e dalla Tiaratudestga, all'entschatta dil 18avel tschentaner beincapiu. Igl exvoto che po far allusiun als miniers da tschels onns e lur relaziuns cun las ferrarezas da Punteglias, fa endamen tgei scomi da glied e d'ideas l'explotaziun dallas minas ha purtau enteifer ils tschentaners.

In sguard sur la Cadi ora conferma la tendenza ual skizzada. Enqual capomeister dil Tirol e Vorarlberg ei setschentaus ellas valladas grischunas. Pasturs dil Montafun han seschau pladir ellas alps dalla Surselva. L'attracziun dils mulins dat en egl. All'entschatta da nies tschentaner fa in Austriac cul num Kamerlander ir il mulin sura da Luven. 1775 catta il Tiroles Joseph Bichler, maridau cun ina Onna Maria oriunda da Trun e muliner dalla Val da Schnaus, siu davos ruaus el santeri da Rueun. Friedrich Nigg da Triesen e Franz Joseph Hilti da Schaan ein 1762/66 e probabel pli ditg muliners a Sevgein, Anton Math da Frastanz el medem mistregn a Glion. Ils gronds loghens dallas Treis Ligias han neu e neu attratg jasters. Per Glion ei l'immigraziun mistergnera stada ordvart impurtanta. Cunzun els decennis cuort avon e suenter ils 1600 ei igl emprem marcau spel Rein calamita buca mo pils vischins dils vitgs cunfi-

nonts, mokein era per mistergners ord il contuorn dil Lag da Constanza e perfin d'origin savoiard.

Sut la resgia spel Drun a Sedrun: ina pura traffica vid la canal-fallun. Igl ei atun, la biestga pasculescha els plauns sut baselgia; la moda da lavur dils onns 30. Ton quella fotografia da Furter, Tavau, sco la sequenza filmada dil hotelier Christian Berther-Rhyner han perpetnisau las travaglias messas a dies allas femnas: bardigliar neutier il glin, trer en l'aua, metter en moviment roda e fuola ed allura fullar dis en e dis ora. Las lavurs dallas mulineras, tenschidras e scarsinunzas eran buca meins stentusas e malsanadeivlas.

Ils mulins ein ferm uni cul puresser. Il muliner dependa dil viver e luvrar che sespleiga tenor il ritmus dallas stagiuns e las lavurs dil funs. La pli gronda truscha havevan muliner e mulinera igl atun. En mintga casada stueva il begl da frina vegnir emplenius avon ch'ei siari unviern. La raccolta nova era en bia loghens strusch semtgada per moler avon s. Martin. Scuder a maun, vul dir cun flugials, saveva trer alla liunga. En principi haveva, gie stueva il pur haver ina sufficienta provisiun da graun digl onn precedent. La fomaz dils 1816/17 haveva mussau d'haver reservas egl arcun.

Tgi che nun mola nun ha frina. Quei di il proverbii. Far buna frina pretenda denton ina liung'experientscha. Moler ei in art transmessa e meglieraus d'ina generaziun a l'otra. Mo aunc dapli. Tochen tard viaden egl atun bigiatavan ils mulins bunamein di e notg. Ei haveva num moler e moler senza cal. La lavur era dira. Per muliner e mulinera deva ei nuot auter che d'esser en arma e veglionts per che tut mondi regulau. Stodas surprisas sch'ei deva stuppadas ellas canals u ellas molas!

Far ir in mulin era savens caussa communabla d'um e dunna. La prematura mort dils geniturs ha meinsvart mess bien e baul fegl u feglia vid las travaglias dil mulin. Igl ei savens buca pusseivel da dir tgi che ha purtau il grond buordi – il mariu, la consorta, in aug ledi u auters parents. Bia muliners fagevan il pur dasperas, mavan pli bugen sil funs e suenter ils animals. Bein gidavan els en mulin, enqualin dètg nuidis, sch'ei era d'alzar vidaneu sacs pesonts u da scalinar las molas. Ei vegn endamen in muliner che ha fatg dis ed onns il smarschun en treglia. Cun tgau e spatla havevi el isau o buca pauc il tablegiau davos siu canapè. Quei ei bein stau in cass isolau. Ins sepertgiri da trer conclusiuns en disfavur d'in mistregn.

Ei tuccava pia fetg savens allas femnas da semetter el cumet. Mo ins ha darar apprezziau lur lavur e stentas. Il panzieri dalla dunna per spisa e bubronda selai persequitar atras mellis onns. Ella ha miult il graun, fatg paun e tarschinu glin e coniv gia sil prau, el puoz ed el fallun. Zerclunza, medunza e vannunza ein buca per nuot plaids ch'ins ha duvrau quasi mo ella fuorma feminina.

Senza il barhar dallas mulineras havessen biars stuiu endirar fom. Il Hortus deliciarum, in'illustraziun dils 1186 circa, muossa co la dunna porta e svida in grev sac graun ella termos. Jeu hai udiu a raquintond da

dunnettas che han stuiu semudergiar cunargas e molas. Luvrar en tutta ferdaglia e respirar dis ed onns puorla da frina era tut auter che sanadeivel. Mauns tut blaus e schluppadiras, cunauras ed autras pitgiras han sgurdinau la sanadad. La Mierta Maissen-Deplazes (1906–1962) che ha miult bunamein 30 onns a Schlans ed aunc autras ein mortas memia baul. Il spazi dallas femnas ei staus ditg serraus e retratgs. Producir e nutrir ina gronda mesada, gliez ei stau ordinari, quotidian e pauc engrazieivel. Igl ei neras uras da renconuscher buca mo la lavur dallas mulineras mobein dallas dunnas da casa insumma.

Sco gia detg e repetiu er' il muliner ligiaus vid la val e vid l'aua. Aua duvrav'el, buca memia pauc e buca da memia, e graun per moler. La levada, il dutg e canals, la rotaziun da rodas, arvers e molas, tut quei era siu panzieri. Era ils dretgs d'aua, il parter ella cun in eventual indrez hidraulic su u sut sco era il risguard dils purs cun lur begls e buntadés davan da sbatter. Buca darar ha ei dau tensiuns e dispetas pervia dall'utilisaziun dall'aua. Tener a mistregn dutgs caprizius era buc ina trapla. Suenter malauras dav'ei lavuruna per puspei metter l'aua sil mulin. Aunc han ils poets buca descret il cumbat cuntinau dils muliners cugl element aua.

Duront ina biala stad s. Martin mava la lavur ch'ei era plascher. Mo cura ch'igl unviern rumpeva en cun cuflas e ferdaglias vegnevan las pitgiras. Tgi che haveva buc in'aua migeivla ed ina roda schanegiada dallas auras, lez era sfurzaus da calar. Per tgi che stueva tuttina moler dev'ei buc in'otra sligiazion che sglatschar. E gliez era caussa hanada e leutier prigulusa. La glatscha stretganava oravontut las canals e bloccava la roda-mulin, era sch'ella stava davos in'entulada. Sglatschar mintga damaun cun sigir e zappun er'ina mangla malsauna, damai ch'ils sglatschaders da tschels onns eran buca pupergnai cun stivlas e giaccas e vons alla moderna. Dunna Cresenzia Berther-Giossi da Rueras ha saviu raquintar dallas semudergiadas da siu aug muliner Gion Antoni Giossi. Arrivav' il favugn cun marschauna ed auas carschentas, lu er' il mulin puspei stgis da far lavur entira. Il miedi Aluis Tuor da Rabius ha reteniu l'avertura permavauna en ina strofa detg significonta:

Udis puspei co l'aua croda
Cun grond fraccass ord la canal!
Udis a scadenar la roda
Sisum il vitg odem la vall!

In bien muliner era versaus cun tuts mecanissem da siu baghetg. El udeva scadina midada el gir dil mulin e saveva tgei ei era d'interpreter.

Mo la canera da rodas, molas e bigiat era tuttavìa buca buna per l'ureglia. Schliat'udida era in grond malengasi pil muliner. S'entelli ch'el se-spruava d'anflar il cantun. Segidar sesez era la maxima. Ei deva nuot auter che esser pratics, cunzun per scalinar las molas e far diversas reparaturas. Ils vegls mistergners eran tut priu fetg realists. Els han darar urregiau a la Don Quichotte cunter mulins da vent, sentend negin basegns d'inventar fantoms per spuentar els sil fletg.

Il muliner metteva cun raschun gronda peisa sin graun schuber e schetg. El s'irritava nundetg sche certs purs, il bia ils medems, purtavan graun ual scuos, graun malmadir e lumetsch. Ina blasfemia, schev'il muliner conscienzius. Cheu era da far cuortas: urentar mintga sac ed eventualmein refusar la multira. Svidaus il schliet graun ella termososa era ei memia tard. «Quei dat pasta ellas molas», sevilava il muliner Giossi da Rueras che stueva el mender cass sclauder gl'entir mecanissem. Ei deva nuot auter che alzar la mola suren, burschanar, schubergiar, scalinar, remetter la mola e piarder bia temps avon che saver cuntinuar.

Buca meins sterment fagev'il graun purginau, il graun plein schelli e senav e buc il davos la mumma da graun. Ton segal sco salin eran tgunsch suttaposts al fulin. Schliet sem e leras bletschas davan ina salin grischnera. Ed il resultat: ina frina sco tschendra. Il dumiech fageva magari ruina, ina malsogna che derivava probabel dalla cagliastretg che carscheva si per muschnas e mirs. Cul sistem vegl pudevan ins moler 50 kilos bien graun en ina tochen duas uras. Mo ei tucava savens da metter si duas, treis gadas e dapli. Aschia vargav'in miez di per la medema peisa, per moler o fin sco ins scheva. «Mia mumma turschava savens cun ina pala da cup il graun egl arcun, per ch'el secchi bein», raquenta Francestg Berther da Rueras. Quei graun era beinvegnius.

Tgi che traffica cun frina vegn alvs. Bia muliners e mulineras, perfin colonel Cahannes han giu da sbatter cun la puorla da frina. Ella deva sil lom ed ha mess enqualin enqualina avontemps en fossa. Tuttas fabricas d'aua fagevan rueida. Buca da smarvegliar ch'il tgau dil muliner girava enqualga sco'l mulin. Miurs e ratuns ed insects sesentevan da casa cun graun e frina. Ins pigliava ils laders cun fallas e giats e schizun cul pugn la miur che sfugnava el sac. Las miurs eran malas. Barschava la puorla da frina lur toppas, mavan ellas semplamein a selavar ell'aua-mulin . . . e turnavan. Bia muliners han nuotatonmeins manteniu il bien humor enamiez ils fastedis quodians. Ella Val Mulinaun sun jeu fruntaus pliras ga-

Dardin, mulins dils Cavegns ella Val Cuschina sper la «punt romana». Ual sut via steva ina truasch per deponer graun e frina, stuschont encunter in fallun. Muliner e pur avon esch-mulin prendan pacific, ferton che bia femnas brahan dad in'alva a l'autra. Foto Meisser, 1910, Tgira da monuments Grischun, Cuera.

das cun Gion Antoni Deplazes che haveva malgrad il buordi dad onns ina luna sc'ina bialaura.

Mintga mulin haveva siu plaz ella cuminonza rurala. Ad el apparteneva in intsches ni silmeins in diember clients. Il muliner enconuscheva ses purs, lur character e caprezi. Certins savevan esser nuota maneivels pervia da termin e paga e las casarinas magari pretensiusas concernent la qualitat dalla frina. Sesburritschir gidava nuot. El mulin dav'il muliner en il tun. E sch'ei stueva esser, schava el buca vargar la caschun per far vendetga renviond al graun lom u a l'aua ch'ils purs hagien priu per schuar.

Pil solit stuevan ins empruar da setrer, era sch'ei deva da sbatter. Il muliner fageva savens il mediatuor denter las classas. Mulin e resgia, fravgia e gerba eran excellents loghens da sentupada. Schar moler, resgiar u trer si in zappun era ina part dil far e demanar quotidian. Ils purs che purtavan la multira a mulin devan bein bugen ina paterlada. Dis da schliata aura enconuschevan els negina prescha. Ei era empau atmosfera da cadruvi, per setschintshar, politisar e discuorer da prezis da biestga. Er'il mulin muniu cun ustria – sco quei ei stau il cass pil mulin sut da Saggogn –, pudev'ei dar in raschioni denter purs, vitturins e marcadonts. Il mulin era pia, sco ins savess dir en moda perderta, in factur da cohesiun sociala.

L'jamna mistergnera da pli baul cuzzava en principi sis dis e quei gl'entir onn. Mo la pratica veseva o auter. Las stagiuns mortas eran liungas. Plinavon fagevan ina roscha firaus cumandai quescher tut marclem e scadenem da luverdis. Gia el 17avel e 18avel tschentaner admoneschan statuts da vischnaunca ed artechels dalla Ligia grischa da laschar pussar ils mulins las dumengias e firaus. Il surpassader croda en fallonza. Quella smanatscha lai supponer violaziuns dil camond. A caschun dalla visitaiziun episcopala dils anno 1744 selamenta il plevon da Mustér che la claustra hagi en siu mulin on Gonda in muliner nuncatolic; quel respecti buc ils firaus cumandai, el hagi miult il di da s. Giusep. En certs cass han las autoritads stuiu lubir excepziuns, pervia da liungas periodas schetgas (per exempel si Clavadi) ed autras calamitads. El temps medieval e suenter mavan mulins benedictins magari las dumengias, per displascher digl avat ed avantatg dils purs.

Avon tschentanners regeva la sontg'obligaziun da schar pussar tuttas rodas – ton da moler, fullar sco filar – ils 25 da november, il di da s. Catrina; pertgei ina roda ei stada igl instrument da marteri dalla sontga pur-

schala d'Alexandria. Tgi che teneva buc il firau stueva temer la prompta vendetga dil mulin. Quel saveva numnadamein serebalzar buca strusch. Ins raqueta da rodas siglientadas e da molas stinadas ni che schavan ir atras il graun senza moler. Tgi che respectava pia la sontga patruna – era ruders, resgiaders e gerbers – muentava buca la roda il di da sia fiasta. Tenor pader Baseli Berther mavan ils muliners da Mustér quei di probabel a messa ella caplutta da s. Catrina e stavan si legher silsuenter on Gonda ella veglia uustria dalla punt.

Speranza spetga negin lectur da mei ina gliesta cun las uras ch'ils mulins han funcziunau ed il quantum frina producius quei u tschei onn. Ei la raccolta stada buna, mediocra u fallida ils 1850/51? Con ditg tunscheva la reserva dils onns precedents? Ei saveva dar gronds svaris denter Tschamut e Tavanasa, d'in liug a l'auter. Tiels Solivas a Sedrun regevan autras isonzas che vi Cavorgia. Igl indrez sut l'Acla Mulin ella Val Sumvitg pudeva mai concuorer cul mulin grond el vitg da Trun.

Ils detagls che suondan bastan buca per trer conclusiuns valeivlas pigl entir intschess dalla Cadi. Il mulin bass duvrava in entir stendiu di, diesch uras circa, per far 50 kilos frina, beincapiu ord in tschéc bien graun. Mava tut senza incaps da baul entochen tard dumignava il mulin pign entochen 100 kilos segal schuber e sec per di. Il mulin cun rod'aulta prestava dapli, pudeva moler 50 kilos graun en ina tochen duas uras. Essend ch'ins stueva metter si pliras gadas il graun da mendra qualitad, stulevan treis, quater e schizun tschun uras avon che la lavur seigi finida. Il mulin dils Gioders a Breil, in indrez cun duas rodas d'aua d'otg forzas cavagl, mulava 500 uras per onn ils 1927/28. Ual schi ditg girava il mulin dil Murezi Arpagaus.

Tgi che dumbra las uras da lavur po era patertgar vid la paga. Ella consisteva da graun respectiv da frina. Vid quella pratica ein ins staus atras ils tschentanners, tscheu e leu aunc all'entschatta dil nies. Il product dallas molas ha survegnu el latin il num «emolumentum». Ils «emoluments» han cul temps definiu quei ch'ils purs havevan da pagar per las breigias da moler, la multira, resp. muladira (Medel), mo era quels plaid han aunc priu autras muntadas.

Ins enconuscha bein ils nums per las mesiras duvradas per quei diever, ha denton en bia cass breigias d'indicar exactamein il quantum ch'ellas pudevan tschaffar. Ina tradiziun da 100, 200 onns resda d'ina binera graun ch'il muliner astgava prender ord mintga curtauna. Ei sto settractar dalla binera pintga, ina mesira ch'ins savess situar denter caz e tschadun.

Pli enconuschents ei il minal. 1830 astgavan ils muliners da Trun prender ora il minal da quater, ni detg cun auters plaids, per 16 curtaunas ina. Al fullader tuccava ei ina curtauna sin diesch, viu che sia lavur era meins re-deivla. In sedischavel ei staus duront tschentanners la regla, buca mo tier nus mobein en biaras regiuns dall'Europa. En certs loghens e temps saveva la multira tschessar sin in vegnavel, gie schizun sin in trentavel. Ei ha dau differenzas denter segal e salin, dumiec e spelta e secapescha era denter muliners sur sesez u en contract da locaziun.

La moda da schar prender o la paga en fuorma da graun u frina era buca pusseivla senza ina solida basa da confidanza e recliadad. Muncava quella, dev'ei tensiuns; quei vegn il lectur a veser en cuort. La viulta a nies tschentaner e l'uiara da 14 han purtau il pagament en daners, mo buca dapertut. Ils purs da Schlans han schau prender o alla moda veglia entochen la fin digl onn 1940. Entochen ils 1939/40 han ils muliners luvrau generalmein per 5, 6 centims il kilo. Duront l'uiara – che ha denteren fatg reviver arranschaments cun frina e carn, caschiel u pischada – ein ils cuosts carschi per 1, 2 francs ils 100 kilos. Ils onns 50 han purtau in niev alzament. Secapescha che rumper il graun enstagl moler custava dameins.

Beincapiu, era puncto paga astgan ins buca metter tuts muliners el medem futgé. Il signur e patrun dil mulin steva pil solit meglier ch'il sempel fittadin. Quel dependeva dils vischins che savevan tut tenor situaziun e basegns engaschar, confirmar u schar ir la persuna. Daventar possessur d'in bien indrez da moler custava ina pulita summa. Leutier vegnevan cuosts da renovaziun e da manteniment. Ei fa smarvegliar cons baghetgs drizzai en per moler, pisar, resgiar ed auter han midau maun el decuors dil 19avel tschentaner. Il lectur sto buca temer repetiziuns unfiseivlas. Leci Genelin ha cumprau anno 1838 a Mustér in mulin cun curtin e dus suloms dasperas e pagau 920 flurins persuenter. Entuorn ils 1860/90 valeva in mulinet enzacons tschiens francs, ina resgia 1000 tochen 1500 francs ed ina casa cun habitaziun e mulin pressapauc il dubel. Buca paucs cumpraders han cargau si deivets hipotecars. Ils vegls mistergners dalla Cadi ein ditg stai preservai da taxas fiscalas, ferton ch'il cantun Valleis per exempel incassava gia el 19avel tschentaner 4 tochen 5 francs dils pigns mistergners, 10 francs dils advocats e tochen 50 francs dils hoteliers. Giochen Schmed ha pagau dils 1920 ensi per sia resgia a Mustér-Funs ina taxa d'aua da 10 francs alla vischnaunca.

Ins ha meinsvart repetiu ch'il muliner havevi aua sin siu mulin, vul

dir ch'el seigi beinstonts. Cun in sulet indrez vegneva negin rehs. Atgna-
mein eran ins mai mo muliner. En dabia cass ha il menaschi cumpigliau
mulin e fallun, resgia e magari aunc in luvratori leutier. S'entelli ch'ina
tala industria pretendeva la collaboraziun da plirs commembers dalla me-
dema famiglia. Ei maunca buc ils exempels: ils Solivas a Sedrun, ils
Schnozs dalla Val da Cuoz sut Segnas, ils Manetschs a Mustér, ils Mais-
sens da Rabius-Luven, ils Cavegns da Dardin ed auters. Ad enzacons
paucs, surtut a Sep Antoni Giossi da Rueras, eisi reussiu da far muliner e
furner. In'exceptiun. Il proverbii franzos di cun raschun ch'ins sappi buc
esser el medem temps en plirs loghens (On ne peut être à la fois au four et
au moulin).

Per subsister han ils muliners savens fatg il pur. Praus e muvel pla-
schevan a biars meglier che la puorla e rueida dil mulin. Ils purs vesevan
denton nuota bugen ch'il muliner metteva o graun e teneva pors e gagli-
nam. Ei duvrava in conclus da vischnaunca per lubir ad el da far si sper-
siu mulin in claus per metter en ses salvanoris (Schlans 1896). Ch'il muli-
ner era buca maufers da pescar el dutg u rein vischinont san ins raquintar
a Selva, Surrein e Zignau. Bia mistergners, buca mo muliners, mavan a
catscha. Breil dat massa exempels per in dubel mistregn: Giachen Andriu
Caplazi (1802-1886) ei staus muliner e cusunz, a Danis-Tavanasa ha ei
dau las cumbinaziuns bransiner-brischacotgla, brischavinars-ustier ed
autras.

Mulins e muliners da bien e mender num

Dapi las retschercas da Cristianus Caminada san ins ch'il cult dall'aua era
fetg derasaus en Rezia. Clavadi cun sia fontauna nua ch'ei buglieva siado
bluzchers ed igl ual s. Leci a Disla tradeschan la forza dall'aua currenta.
Pli transparenta ei la detga tuatschina. In buob sepiars egl uaul da Nual
frunta sin nanins che resgian cristallas en ina resgia dad aur. In dutg

Menaschis dependents dall'aua pretendevan in engaschi prompt e constant. El ha
spussau mo memia savens e dabot las forzas dallas mulineras e da bia autras dun-
nas. Maletgs da mulineras fatschentadas cun rodas e termosas, vid bigiats e truc-
cas da frina mauncan, mo il dessegn che muossa la lavur el fallun da Rueras di
avunda: femnas che ston semetter e star pruamein en schanuglias sil tratsch u sin
plattas-crap, rasar ora las brauncas-glin sut ils mogns dils pisuns e fullar in entir
stendiu di en canera e purlanza horrenta. Maletg ord Karl Hager, Flachs und
Hanf und ihre Verarbeitung im Bündner Oberland, p. 153.

pleins da pèdras custeivlas fa girar incuntin la roda d'aua. En diversas praulas meina igl ual-mulin schizun in affon pign – magari il nievnaschiu d'ina bellezza fintschala – bein pachetaus en ina scatla u cofra, entochen tier la roda che seferma. Muliner e mulinera tilan si il petschen nunsmi-nond siu origin e destin.

Dependents da l'aua, eran mulins, resgias e falluns pil pli piazzai ordeifer il vitg ed uclaun. Cunzun il mulin solitari el funs d'ina val u cavorgia ha leventau e nutriu la fantasia alla quala ins po attribuir in diember episodas che han nuschiu al bien num dils baghetgs e da ses cussadents. Historias da striegn e d'excess, stravagadas bravamein ellas buccas da certa glied, han fatg la curella tras scheinas e vitgs. Ins supposeva spèrts maluadai che mislavan l'aua sullas rodas e sesguschavan pils mugrins. Praulas (da Surcasti e d'alters loghens) resdan da muliners che semudregian da sglatschar e da strias che fan ir roda e glatscha cun fraccass e smaccan il pauperet petta platta.

Superstiziuns, satiras e burlescas dil 16avel/17avel tschentaner han disfamau il mulin, cunzun en diversas regiuns cun bia traffic. Els baghetgs isolai agl ur d'in ual ha la fantasia populara magari viu loghens adattai per rapiments, casas che pudevan dar albiert a cavalcasters e mal-fatschents, surmenaders e femnas da schliet num. Igl ei grev da separar fama e verdad, da differenziar liug e temps. Ins sa buca snegar ch'il mulin – oravontut quel cumbinaus cun in'ustria – era in quartier nua ch'ei deva da beiber e da magliar e meinsvart aunc dapli. La canzun populara ha produciu nundumbreivlas variantas dil mulin che mola amur dalla sera entochen l'aurur. Ins po capir en quei connex il num dil «Moulin Rouge» a Paris che ha conservau empau dalla veglia simbolica.

Mias retschercas tonschan buca per valetar ils mulins dalla Cadi dil pugn da vesta ual applicau. Bein ha ei era dau cheu vagabunds, utschals da sulaz e paupra schenta. Mo tier nus han ins, sco en tschiens e mellis auters loghens, oravontut mess la sinceradad respectiv malrecliadad dil muliner sin stadera. Ch'el valeva buc adina senz'alter per exempel da honestadad ei enconuschent. Far di per di lavur conscienziosa en mulin e fallun era buca dau a mintgin. Capeivel ch'ei regeva tscheu e leu disfidonza. Certs purs mavan a mulin, stavan cun peda e gidavan il muliner tenend igl egl aviert sin siu cunfar. Teodor de Castelberg scriva en sia «Canzun dils stans» fatga el 18avel tschentaner ch'ils muliners hagian «ilg'enschin compleinamein da salvar il lur deig bein». Fuss aunc da metter vitier che Castelberg schanegia ni prers ni paders, ni purs ni signurs.

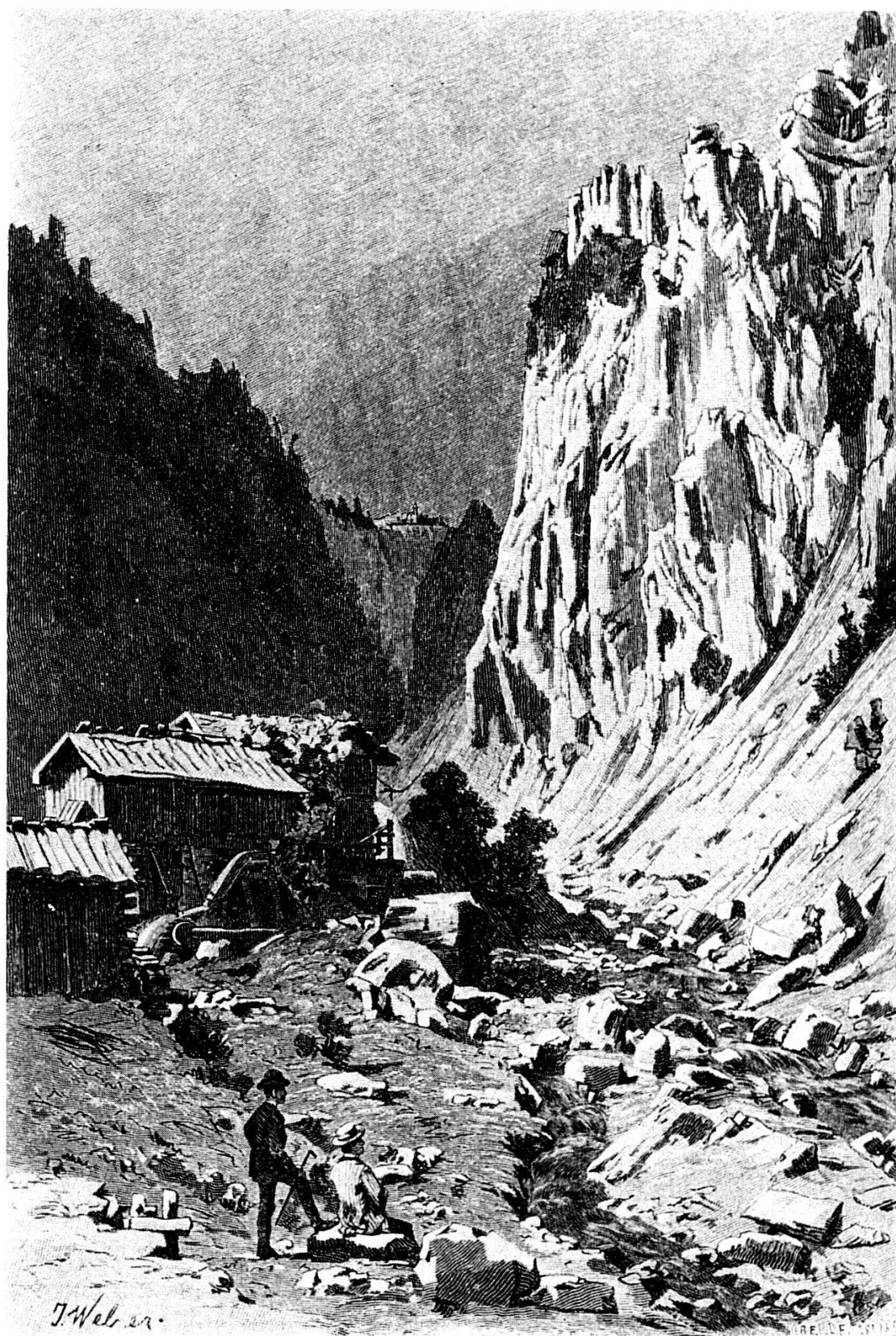
Meins fin tuna l'admoniziun d'ina mumma a sia feglia inamurada d'in giuven muliner:

Buc enquera leu tiu cletg
Tier schi schampra schenta.
Mulineras, quei ei clar,
Laian miu e tiu stgisar,
Ein spir ladernessas.
(Giachen Michel Nay, On mulin la resgia)

Ils purs eran perschuadi ch'il muliner savessi trumpar. E daveras. Ils muliners savevan co sestellegiar per render ina multira da mendra qualitat, per dar la frina grossa e salvar la feffa: emplenir ils sacs giufuns cun frina nauscha e mo suren cun frina biala, mischedar cun sablun fin, caltschina ed auter. El Giura schevan ins ch'ils muliners mondien buc enta parvis, leu hagi ei buca purs. Ins inculpava plinavon els da prender o dapli frina che quei ch'els hagien dretg per lur breigias da moler. Ils pli fins enconuschevan buca paucs rampins per far donn al client e profit a sesez: mesiras e peisas inegualas, magari plazzadas en in encarden stgir, mesiras cun funs dubel e movibel ed aunc dapli – volver il crucifix vid la preit sch'ei deva in mument ina buna caschun per prender o frina (metoda d'in muliner vallesan).

Il meglier ei ch'ils sacs san buca tschintschar. Quei proverbi tucca bein la nota. Mo entuorn Pastgas stueva il muliner sez vegnir ora cul marmugn. Zanua ella Cadi ei in muliner, vegls e suords sc'ina panaglia, ius a prender penetienza; ei era la sonda encunter sera duront l'ura pli tost reservada als affons. «Jeu hai priu frina», tunava ei ord il confessiunal. Il plevon che vuleva secapescha saver con bia, ei nuota vegnius da sussentar il penitent che repeteva alzond la vusch ch'el hagi priu o frina, priu o frina . . . La buobanaglia da lezza sera – igl um els 90 che ha raquintau a mi il schabetg sesanflava lu els bauns dils mattatschs – hagi giu siu gaudi cul muliner.

«Paupers muliners! Tgei ch'ins ha dau la bucca dad els!», ha detg in di Gion Antoni Deplazes dalla Val Mulinaun ed aschuntau promptamein: «Sas pertgei igl esch-mulin ha duas parts, ina sut ed ina su sco l'eschanuegl? – Per che mo la mesadad dil cugliun varghi surora.» Buca da far curvieu ch'ils muliners e lur furbarias ein entrai els raquents d'aventuras. Jeu patratgel cheu al roman picaresc en Spagna, oravontut a «La vida del

Lazarillo de Tormes» (1554) cun siu muliner malizius, mo traplaus e bandischaus.

Il mulin e siu ambient savevan leventar l'admiraziun e scuidonza dils purs, per exempel ils pors gross e bials e la mulinera respectiv sias feglias bein fittadas (En ina veglia canzun svizra stat ei buca per nuot: Die Müller henn die schönste Wiber). Per cumbatter ils abus ni silmeins limitar ils excess han ils purs relaschau ordinaziuns. Ils exempels ein ualti scarts. A Trun han tuts muliners dalla vischnaunca stuiu cumparer ils 21 da schaner 1830 avon igl oberkeit e s'obligar entras sarament da duvrar exclusivamein minals bullai e prender o la sedischavla part frina e nuot dapli.

Ella veta da mintgadi seschava il muliner nuota suttametter. Ei mava buca senz'el. En bia graus er'el suren als purs. Sias enconuschientschas tecnicas ein gia palesadas. El dumignava igl art da midar graun en frina. El saveva selubir dad ir en casa, clavau e viado sil funs ferton che siu mulin luvrava vinavon tut persuls; a biars pareva quei empau curios. E ch'il mulin girava beinduras la notg era buca meins suspectus.

La reputaziun dils muliners ei semidada fetg enteifer ils tschenteners. Il bien num dall'era carolingica ha buca pudiu semantener suenter la reformaziun. Nossa vallada dil Rein ha probabel buca sentiu massa dallas fluctuaziuns europeas. Ditg han ils mulins bass dominau cheu, quels sempels indrezs nua ch'ils purs mulavan lur graun en roda. Pils 200 onns che restan ei la reputaziun dil muliner e dalla mulinera en general detg buna. Bein plaidan documents ed informaturs da singuls che han surfatg e discreditau il mistregn. Ins ha tscheu e leu buca spargnau cun beffas; mo a tgei professiuns han ins buca dau tuccas?

En nos vitgs seregordan ins aunc cun respect dils muliners d'antruras. Il mistregn ha insumma giu neu e neu funs solid e bien num. Igl ei legreivel da constatar che nossa glieud ei dètg loscha da sia derivonza, seigi quella purila ni mistergnera. Enumerond ils promoturs dalla litteratura e cultura romontscha ord la Cadi, dat in'illustra retscha en egl, quels che han giu perdavons u tierparents che han trafficau cun maschinarias

Mulins situai en cavorgias isoladas, magari al pei da teissas preits crap, han dau liber vau alla fantasia da persunas susceptiblas per historias da spèrts e barlot. Diversas tschontschas han è fatg tscheu e leu la currella tras la Cadi; mo ella ha da miu saver buca giu in complex d'interpresas cumparablas cul mulin sut o la Val-Mulin da Sagogn unius cun casa ed ustria, resgia e pella. Illustraziun da Johannes Weber. E. Killias, Waldhaus-Flims in Graubünden, en Europäische Wanderbilder nr. 160, visavi la pagina 30, Turitg 1889.

hidraulicas. Mintgin sa metter a casa senza prenum Muoth e Decurtins, ils Tuors e Nays, Fry e Gadola. Ei fuss aunc d'aschuntar divers scribents, artists e scrutaders da nies temps, en special Alfons Maissen che ha sia veta stendida manteniù in stretg contact cun rodas e resgias e bialas raubas da lènn.

8. Grondas midadas

Vias novas

Il 19avel tschentaner ei s'annunziaus cun grondas midadas economicas e socialas. En studis serius san ins leger ch'ellas hagian dehumanisau las muntognas. Igl ei evident che l'evoluziun ha buca tuccau mo la Svizra. Plaunsiu ha ella era contonschiu las rivas da nies Rein. Il svilup dils 1860/80 ensi ha fatg surstar. Giachen Casper Muoth ha descret en biala viarva las veglias isonzas e las novas tendenzas, «lls progress snueivels che nus vein fatg». Il lectur vegli giudicar sez tgei muntada ils versichels dil Gioder han manteniù.

Igl um che regia, che fa cautegia
Ei il hermer;
A quel serenda, da quel dependa
Scadin masser.

Vias, straduns e viasfier han conquistau planiras e muntognas, la tecnisaziun dalla lavur ei sederasada els marcaus ed ora silla tiara. Frida sin frida ha tuccau la venerabla autarchia purila. Mo ils purs muntagnards han nuota fiers schi dabot la faultsch el canvau. Ils biars han aunc teniù la dira duront decennis, han cuntinuau la cultura da garnezi pli u meins alla moda veglia, il pli savens en in menaschi da famiglia. Ch'il mulin era vinavon indispensabels drova buca vegnir puntuau.

Loghens isolai dependevan da vegl enneu d'in agen cundrez da moler. Mo cun l'arrivada dalla via nova ha sia davos'ura dau. Gl'emprem han ils mulins bass stuiu ceder, ils biars gia el 19avel tschentaner, certins gia avon. La digren selai buca retener: a Breil entuorn ils 1910, Laus en amiez ils onns 20, Cavorgia 1956/57. Interessant ch'ils mulins cun roda horizontala han resistiù dus treis decennis pli ditg el Valleis. Els ein secapescha stai a sias uras bia pli numerus. Novs stabiliments industrials bein situai han sclavinau bia mulins da vent gia en amiez il 19avel. Alphons

A Fuorns ella Val Medel: il mulin dils Bearths all'entschatta da nies tschentaner. Simtoms da decadenza sefan valer. Il piogn ei buc en bien stan, il piest digl arver fa tschera da muschna. Mo il stabiliment ha pudiu respectiv stuiu serefar. Els decennis che suondan eis el tarschinaus ch'igl ei in plascher da mirar. Cheu ha il fotograf Rudolf Zinggeler daveras saviu stizzar sia seit da motivs romantics. Archiv svizzer dils monuments historics, Berna.

Daudet ha descret en moda poetica l'agonia e mort dils menaschiets campagnards tradiziunals (*Lettres de mon moulin*, 1869).

Era ils mulins aults han entschiet a pusignar e quei sut l'influenza dils novs mieds da transport, dallas duas uiaras ed auter. Il trassé dil niev stradun sursilvan ha schau plirs mulins d'ina vart, quel da dem Danis e mess quel da Fuorns en in liug maldau. Il mulin dils frars Candreja a Trun, in indrez che vala aunc 1700 francs ils 1911, vegn spazzaus cuort suenter l'uiara. En general han ins manteniu vinavon ils mulins gronds contonschibels cun menadiras, quels ch'eran aunc necessaris. Mo en propi bien stan eran paucs. Ils responsabels han stuiu importar onns ora ischels e rodas fier e tocca da scomi pil pli urgent. Quei ha teniu entochen la midada sin turbina respectiv entochen la fin.

Digren dall'aradira

Ei mass cheu memia lunsch d'evocar tuts aspects dalla viulta al temps niev. Enzacontas indicaziuns ston stgisar. In cal dalla produenziun da graun sefa gia valer el 17avel/18avel tschentaner. Entuorn ils 1750/70 oravontut ei il clima vegnius pli crius, las raccoltas pli magras. In mal vegn per ordinari buca persuls. Selvaschinas zappitschavan ils èrs, passers piclavan ils garnetschs. Pader Placi a Spescha ha a siu temps recumandau als Tuatschins in remiedi per extirpar l'utschleglia fomentada. Denton ein ils truffels arrivai, han empleniu ils tschalers e variaiu la vivonda quotidiana, silmeins per quels che han acceptau ils fretgs carschi el tratsch. L'aradira ei sesminuida fetg ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner. El medem temps han las puras negligiu bravamein la cultivaziun da glin e coniv. Cura che Gion Antoni Huonder ha scret siu «*Pur suveran*» eran la libertad ed independenza purila gia sclavinadas.

Las tendenzas ual skizzadas han favorisau la tratga da biestga. Ins catschava gl'atun la stiarlamenta sillas fieras tessinesas e lumbardas. Puspei tucca il prenci-poet da Breil la noda laschond perorar il professor d'agricultura si Muntatsch ch'igl ei in ver plascher da tedlar

Co il clima, las muntognas,
Nossas plauncas e pitgognas
Hagien disponiu il tratsch
Ded haver pil fein il catsch . . .

E ch'ins fetschi in affrunt
Al suprem autur dil mund,
De far crescher graun mistira
Sin ils tschenghels de pastira.

Il mulin dils Capauls a Breil all'entschatta dalla davos'uiara, pia ils onns che Mengia Catrina Tuor-Tenner fageva la mulinera. La suosta ei svanida, mo ina rudiala stgira sil mir regorda aunc alla roda giudem. L'otra va incuntin; cu la marschauna rumpa en tucca ei da moler. Lai la smarschira dil mir gia presentir la fin dil mulin? Collecziun Ernst Brunner digl Institut svizzer da tradiziuns popularas a Basilea.

Dapi ch'igl'exteriur ha offeriu graun bienmarcau – import american, russ e franzos cunzun avon il 1900, import tudestg cuort avon la uiara da 14 – eisi iu mender e mender culs mulins indigens. Pertgei semu-dergiar sin teissas plauncas, pertgei aunc zerclar, meder e scuder sch'ins sa cumprar buca car frina e paun en stizun. In exempel da Cavorgia – in denter biars e fetg differentes – muossa in pèr fasas da quei svilup. Giachen Martin Hendry e sia consorta han fatg paun per lur gronda famiglia aschiditg ch'ils affons ein i a scola (ca. 1925/27). Suentèr han ils Hendrys purtau la frina al pasterner da Sedrun, schavan mischedar cun frina cumprada; ei deva ina furnada da 30 pauns. Luis Hendry fageva gl'unviern il transport cun bov e sliusa. La stad tunscheva ei cun ina mesa furnada, essend mo quater tschun dels a casa. Ins sa s'imaginar la fin. Gion Deplazes ha resumau quella cun paucs tratgs en siu «Paun casa», roman dils 60: «L'otra jamna vegn il pistregn e cun el il fuorn scarpaus giu. Uras eisi. Tgi fa aunc paun ozildi ch'il paun pec vegn purtaus en casa.»

L'attracziun digl'jester

Ei fuss era da risguardar l'emigraziun, quella da Selva o Rueras, da Mumpé giu Mustér, da Laus giu Compadials, da Padrus sur Zignau giu Trun-Gravas. Il trend viers ils centers, la miseria che sforza da tilar naven, la calamita digl'jester. Tgei ha dau la decisiun? Igl'emigrant che vul la patria bandunar lai buc impressiunar da grauns e glins e conivs che ballontschan sper nies Rein (Alfons Tuor).

Ins enconuscha mal las consequenzas dallas novaziuns vegnidas si dalla Bassa. Il «Gioder» da Muoth ei aunc dalla veglia pasta sch'el ha buca queida per casarinas che «sfan il talè e barattan il glin per mangola». Ins cultivescha bein aunc glin e coniv ils 1880, mo filantarias e tissarias d'ordeifer serecamondan ellas gasettas cun inserats da filar e teisser glin, coniv e stuppa. Las fabricas mecanicas a Schleithem el cantun Schaffusa e da Heinrich Stricker a Turitg-Höngg han tier nus lur deposits ed agents els loghens gronds situai spel stradun. Launa-nuorsa ei ida durant decennis allas firmas Pedolin a Cuera e Sennwald el cantun S. Gagl, num che biaras puras han aunc en memoria. Igl'october 1912 cumpara gl'emprem inserat dalla fabrica da ponn a Trun ella Gasetta Romontscha: teilas per umens e femnas, mantels da plievgia, caultschas e stravagls. Se-

capascha che Tuor e Staudenmann san era scarsinar, filar, pressiar, fullar e dar colur.

Devastaziuns

Ils novs mieds da transport han purtau bia avantatgs. Mo ins sto aunc risguardar autras midadas, per exempel quellas che fiug e stempraus, lavinas, bovas ed autras calamitads han caschunau. Il fiug saveva far tema e snuezi. Eduard Mörike lai sentir la sgarschur en siu «Feuerreiter» (Hinterm Berg brennt es in der Mühle). Bia mulins ein daventai l'unfrenda dallas flommas. Il motiv: molas surscaldadas. Ils mulins dil marcau da Lucerna han priu lur tragica fin la damaun dils 11 da matg 1875. Ei maunca buca exempels ord la Cadi. Anno 1733 ha il barschament d'in mulin ella Val Sumvitg custau la veta ad ina femna da 30 onns. All'entschatta zercladur 1934 ha in incendi destruiu casa, mulin e luvratori dalla famiglia Schnoz ella Val da Cuoz sut Segnas.

Nevaglias e malauras han buca schanegiau ils mulins. A Rueras, Fuorns, Laus, Sumvitg-Val Mulinaun ed aunc en auters loghens han lavinas sfraccau mulins, falluns u resgias. 1806 ei il vitg da Trun mitschous per pauc d'ina sgarscheivla lavina da freid, mo il rabiau dragun alv duei haver ruchegiau ils mulins e barricadau l'escha da 20 casas. S'entelli che divers tagls lenna dil 19avel tschentaner han augmentau il prighel.

Las auas grondas han caschunau gronds donnos el territori dallas alps. Las cronicas da malaura dil Valleis, Tessin e Grischun empleinan cudischs. A Scuol ha l'aua gronda dil fenadur 1783 purtau naven 16 mulins ed 8 falluns situai ella Val Clozza. Dils 1780 entochen ils 1830 ha mintga decenni purtau auas carschentas, bovas e sbuaus, mo pli ferma ei la memoria dallas catastrofas dils 1834, 1868 e 1927. Quella da 68 ei bein stada la pli sgarscheivla. Reins e darguns furibunds han devastau bia funs e raffau naven casas e baghetgs d'economia, punts e piogns. La vischnaunca da Mustér ha piars plirs indrezs hydraulics. Ina famiglia da Medel ha stuiu deplorar casa e cuort e mulin. Era Surrein ha pituu fetg dall'aua gronda dils 68. A Zignau ha in stemprau, terribel precursur dalla malaura bess mulin e resgia d'ina vart. La bova senza ha destruiu la cascharia nova cun bia buna vischala, mulin e fallun e ruinau ina resgia. Buca da far curvien ch'in triep familias ein silsuenter secasadas en in liug pli segir: da Surrein a Rabius e da Zignau a Lumneins, Tiraun e Darvella.

Crisas, uiaras, conjunctura

Buca mo ils elements dalla natira han fatg stremblir las anteriuras fabricettas da nos vitgs. Ellas han era sentiu las consequenzas da crisas ed uiaras, dil cal e carschament dall'aradira, dallas mesiras da Berna, dalla construcziun dils implonts electricis e d'auter. Las duas terriblas uiaras mundialas cun lur battagliais da graun han surtratg plauns e spundas cun èrs da segal e salin, dumiec ed aveina. Da 1914 entochen 1918 ei la produziun indigena che muntava avon denter 50 e 70 per tschien siglida sin 90% u dapli. La secunda uiara ha viu in augment meins considerabel. Dil scalem il pli bass anno 34 ei l'arradira muntada al tgiembel ils 1943. Quei vala per la Svizra.

Ella Cadi stuess ins repassar mintga vitg e vischnaunca. Il spazi tonscha mo per Clavadi silla spunda sulegliva sur Sumvitg, ils 1953 in'ucliva da siat famiglias cun rodund 50 habitonts. Ils purs da Clavadi han miult – entochen ils 1946 egl agen mulin – ina media da 4 800 kg graun els onns 1935–40, ver 6 100 kg da 1940–46 e fleivel 2 900 da 1946 entochen 1951.

La costa sulegliva denter Sumvitg, Compadials e Clavadi cun bia èrs da graun els onns 30. Foto Furter Tavau: collecziun Berni, Claustra.

La davosa uiara ha pia purtau stagiuns aultas als muliners dalla Cadi. Els han giu da far ils mauns pleins, e buca mo cun moler. Tgi che haveva aunc conservau la pella da giutta stueva nuot'encurir clients. Quei era il cass ella Val Mulinaun. Duront l'uiara hagi el fatg o cargas giutta – raquenta Gion Antoni Deplazes – ed aunc onns suenter vulevien ils purs da Schlans nuota calar da purtar dumiec da pisar.

La statistica federala ha emplunau e cavigliau las dumbraziuns da lezs onns. Ella survesta che suonda va ei secapescha mo per la Cadi respectiv il svilup dils onns 1929 entochen 1965. Ins sa perseguitar la carschen e digren dils menaschis purils (lur diember corrispunda en principi a quel dallas cartas da multira) e cumparegliar cul terren da graun, la schinumada aradira (indicada en hectaras).

onns	1929	1934	1936	1939
menaschis	886	921	859	960
hectaras	204	216	234	205

onns	1942	1943	1947	1965
menaschis	1159	1149	1041	571
hectaras	359	368	292	118

Ins savess era considerar ils vitgs, las vischnauncas els onns 1936 e 1943: Segnas 61 e 68 menaschis, quasi il medem per Rueras, Medel 101 e 120, la vischnaunca da Sumvitg 172 e 209. Schlans illustrescha la digren che ha alla finala tuccau l'entira regiun. Anno 1940 deva ei leu 40 cartas da multira, 1957 aunc 27 ed igl onn 1981 mo ina suletta.

La controlla dall'administraziun federala da garnezi muossa che mulins e muliners han stuiu s'adattar allas directivas da Berna. Ei la politica federala stada sociala, efficacia u nuscheivla? Igl ei da renconuscher che la Confederaziun ha introduciu anno 1929 il premi da multira, ina subvenziun ch'il suveran svizzer ha abolii il 9 da zercladur 1985 essend ch'ella caschunava gronds cuosts d'administraziun. Duas leschas federalas dedicadas al provediment da graun per nossa tiara, quella da 1932 e quella da 1959, han denter auter incumbensau il muliner da far ina exacta controlla

dalla multira. Il Cussegl federal dat tenor basegns subsidis per baghegiar u renovar mulins da muntogna.

Ton ell'emprema sco ella secunda uiara ha la Svizra raziunau il paun relativamein tard, igl october 1917 ed igl october 1942. Dapi ils 23 da settember 1939 han ils muliners stuiu moler o il graun per 80%. Il december 41 vegn pretendiu 85% e nov meins pli tard schizun 90%. Capeivlamein ch'il paun era vegnius ners e che quellas ed autras prescripziuns han unfisau biars muliners; ellas mavan buc a prau cun lur libertad millenara. «Quels da Berna levan far moler o crestgas e tut» raquenta dunna Mengia Catrina Tuor-Tenner da Breil aunc 40 onns pli tard. Daveras, ei era hannau d'observar il scamond da far frina biala e tuttina cuntentar mintgaton las masseras che vulevan far pettas e leventadas per fiastas e perdanzas. Beinenqual mulin ha miult entochen viaden ella notg e buc adina mo frina nera . . . Professor Wahlen ha viu ch'il vegl mulin da muntogna che mulava in tochen dus sacs graun a di pudeva buca satisfar als basegns da quels onns. Sin sia iniziativa ein bia mulins vegni modernisai.

Las duas uiaras han bess nus en in'epoca cargada da progress dils quals ins havess strusch ughegiu da semiar all'entschatta dil tschentener. Las ovras hidraulicas, quellas dalla ORA ed autras han tschaffau darguns ed ualets, fatg lags da fermada, menau las auas tras gallarias e catschau ellas sin turbinas pussentas. Havend udiu dall'explotaziun ein divers rivauns sereghigliai. Muliners e descendents d'auters mistergners han scret als stimai signurs dalla suprastanza e fatg valer lur dretg da l'aua digl ual. Enteifer ils treis quater davos decennis ein biars dutgs svani en bischels bein murtgeu sut tiara. Theo Candinas ha reteniu en moda expressiva il mument ch'il grond silenzi ha tschaffau ils vaus selvaldis e las preits-crap. «Jeu sun sedestadaus tschun avon las dudisch. Jeu sun sedestadaus perquei che jeu audel buca pli il ramurar dallas cascadas a mi schi caras.» (Burnida: Pellas mortas, 1965). Capeivel ch'igl ei dapi lu buca lev da cantar cun slontsch e brama «Fontaunas clar resunan . . .»

Il sgurdin dils mulins

Mulins che han luvrau vetas da glied ein vegni vegls e fiacs. Ins haveva remplazzau dallas gadas las molas e da temps en temps era la roda d'aua, mo darar revediu igl entir indrez. Ils mistergners dil liug fagevan las reparaturas las pli urgentas. Quei che fravi Bundi da Mustér ha denter au-

ter purtau ils 1928 en siu schurnal drova negin commentari: fatg 2 veras de rudeischen per il mulin, rugalau las rodas e ischels dil carr da buoras dela resgia, fatg en la mola 3 platas fier cun bintguns (tut per la claustra) ed batiu ora 3 martials de mulin per Giachen Wenzin.

Duront las uiaras da 14 e 39 ein bia mulins i di e notg. Quei haveva ranschau las installaziuns. Denton ein ils temps moderns secasai en vitgs e vals. Ils muliners ein sedumandai cun raschun sch'ei vali in summa la peina da far reparaturas vid in sistem antiquau. Enzacons han renovau cun agid dalla Confederaziun, per exempel la corporaziun da mulin Clavadi (1952/53), quella da Zignau (1967) e Pieder Deflorin a Sedrun (1967/68). Berna ha perencunter refusau ils 1973 in subsidi a Constantin Schnoz, Segnas-Val da Cuoz. El ha stuiu pagar persuls varga 2600 francs per la restauraziun exequida dalla firma Hug a Bützberg. All'entschatta dils 70 ha Toni Bearth dad Acla encuretg da vender siu vegl mulin spel rein da Fuorns e da comprar enstagl in indrez da rumper il graun. Il trend pil niev ei evidents. Tgi che va buca cul temps vegn sut las rodas. Mo ins sto prest constatar che las novaziuns fatgas duront e sunter la uiara ein bia meins resistentas che las maschinas da nos antenats. Ils 1972 ein ils mulins che la firma Ammann da Langenthal haveva furniu a sias uras a Mustér, Segnas, Sedrun, Rueras, Rabiis e Zignau gia antiquai.

Capeivel ch'il sguardin dils mulins fa progress. Il viver alla moderna fa ir dabot lur declin. Els vegnan pli e pli danvonz, ston star lischents respectiv cull'aua tratga sco ins scheva pli baul en romontsch. La decadenza s'annunzia en ed ordeifer ils baghetgs. Las canals ein ruttas, smar-scheschan; las rodas d'aua isadas, sfraccadas; tetgs nauschs, preits schentgas, mirs sballunai. Che era fuorns e pistregns e falluns dattan ensemen ei ina pintga consolaziun. La ruina digl intern selai buca retener. Finiu cul gir dallas molas, cul bigiatem e cuagl ir e vegnir da muliner e vischins. Silpli che «spérts grittentai lessen en prescha aunc moler il graun, emplenir igl arcun avon ch'il di crescha enviers gl'abandun» («In mulin» da Theo Candinas en L'orva, 1966).

Buca mo nauschaspérts han sgargniu el local decadent, era buobanaglia ei entrada meinsvart cun gronda canera. Mattatschaglia visitava fi-raus e dumengias mulins isolai, haveva siu gaudi da metter l'aua silla roda – schiditg ch'igl indrez era aunc en diever – ed allura scappar en fur-tina. Pli tard pitgavan ins o las finiastras, reveva dallas orvas en ed ora, fageva da sezuppar en cantuns u truccas da frina. Ils buobs da Rabiis manavan silla Val Cagori seruschnavan el mulin da puorla, sgartavan giu re-

Dalla resgia da Laus engiuviars: la scheina da Baselgia e vieifer Clavadi. El mir e sil piest maunca igl arver e cun el la roda d'aua. Frida mortala pil vegl indrez da resgiar, regurdientschas dallas pli nauschas lavinas. Foto A. Gähwiler, Museum retic, Cuera.

stonzas da puorla per far futs resp. schluppetgs. Buobs da Sumvitg che mavan els misès dil Run havevan lur tschaffen da trer crappa ellas finias dalla resgia da Rosas e sbrigar, sch'ils Solèrs smanatschavan cun festa e pugn, sco'l cametg viers la Punt dil Paul. Ch'ils buns resgiaders-scrinaris dil Bogn han malgrad quellas dagrettas fatg bia reparaturas pils purs dalla Val Sumvitg, enqualga gratuitamein, seigi remarcau cheu cun stema e laud.

Resgias eran in summa reviers ordvart attractivs pils buobs. Per quels da Trun-Clius entschavevan las cattavegnas mintgamai la sera cura ch'ils Candrejas calavan da luvrar. Els stuschavan siado in rulli entochen agl ur dils stradun sut la posta, cargavan il carr cun aissas e schavan lu schular el entochen giu la lingia dalla viafier. Divertiment d'ina vart, sgiavladas da l'autra ed enzacons culponts che stuevan ir cul tgau a bass avon il scolast. Buca darar han era las opras dils mats dau da discuorer. Ina notg dils 1900 circa han enzacons demontau il mulin pign sper la ca-

plutta da Darvella, transportau la tocca da lenn a Trun e mess ella a stinar ella fontauna gronda sper il hotel Tödi.

Ils cass menziunai lain percorscher ch'ei mava mender e mender cun la tradiziun mulinera da campagna. Ins ha resgiau empermiez il baghetg, partiu las parts, disfatg tut e silsuentar midau, engrondu, renovau. Memia tard per fotografar sia cumparsa e mesirar la surfatscha, buca peda per far dessegn u models. Rempars, garaschas u casaments han transformau totalmein il circuit d'antruras. Ins sa s'imaginar tgei ch'ei capitau cun rodas e turbinas, tgei ch'ins ha fatg cun truccas e bigiats, dratgs e curters, minals e brocs e bineras: impundiu per auters intents u starschau, fiers tiels curdems, schau pigliar peis, als mulauns u bess en pegna. Durront l'uiara ein buca mo mulins vegni spogliai da bia ferradira; e silsuentar ei biala tocca da lenn ida dalla val giadora.

Las novas generaziuns san pauc dils vegls mulins e lur ambient. Capivel, ins ha dustau tuts fastitgs. Dil mulinanc eisi restau el meglier cass ina risteina. Il plaz sco tal ei surbaghegiaus u bandunaus. Silpli in poet sestenta aunc da far levar si il mulin muntagnard: «Il temps retuorna en la val ch'ins scuda cun flugi e pal» (Michel Maissen). La realitad ei outra. Mulins industrials dalla Bassa molan ch'ei tonscha per tuts. Regularmein rampluna il camiun dils Mulins Reuni SA tras nos vitgs e descarga al furner mantuns frina en sacs da commerci.

La fin dils muliners

Abstrahau d'enzacontas excepziuns han ils muliners buca stuiu sesfar ils davos decennis, silmeins buca pervia dalla lavur. Il graun indigen per far paun ei vegnius rarissims. Quei che crescha aunc vegn strusch madir e sec per ir tras las molas. Ei vegn smaccu e rut per la biestga cun ina maschinetta che manezza garnins e garnetschs en in dai. Ed ellas cuschinas da dem entochen sum la Cadi regian mulinex u outras maschinas modernas.

Auters quitaus han squitschau il muliner, ses onns avanzai ed ils fastedis per mantener il baghetg, ceder el als descendents u acceptar la purschida dallas purschidas d'in signur d'ordeifer. Gion Antoni Deplazes ha semiau ina notg ch'el havevi massa da moler, mo savevi buca co sestellegiar da far ir siu mulin essend tut disfatg ed en decadenza. Seretratgs per far serasontga tier sias feglias a Trun ed a Breil vegneva el meinsvart

tschaffaus dil duer da turnar silla Val Mulinaun e manischar vid auas e rodas, molas e frinas. Tgei far cul mulin? Pliras persunas han aunc schau sentir dacuort quei panzieri. Schar sladrir, vender u schar vi a gliuedetta, ei quei la davosa staziun d'in baghetg che ha fatg vivonda per tons? Buca da far curvien ch'enqual muliner ei serebalzaus empau sco'l «Maître Cornille» d'Alphonse Daudet.

Ils venerabels muliners da nossa regiun – Constantin Schnoz (1902–1984) da Segnas-Val da Cuoz che ha entschiet a moler cun 15 onns ei in da quels meriteivels – ein i en fossa e cun els in mund da lavur, experientschas, sentiments. Quei ch'il miedi Bistgaun Cathomas ha scret en sia «Fraggia veglia» (Nies Tschespet 1976) po era valer pils muliners e biars auters mistergners:

Il fravi ei morts, ei tucca da bara!
La fraggia spel Rein giudapeis dalla pun
Ei tut bandunada . . .
La porta serrada, la fueina ei stezza,
Persuls sper la massa in fier emblidau.

Cu ins entscheiva a romantisar la greva lavur dils purs e mistergners va lur epoca flurenta da rendiu. Quell'experiencia vala buca mo per la Surselva. El 19avel tschentaner, cura ch'ils romantics e lur epigons han cantau ils vegls mulins e las bialas mulineras, s'avanzava la revoluziun industrialia senza grondas retenientschas.

9. Quei che resta

Cefras che plaidan

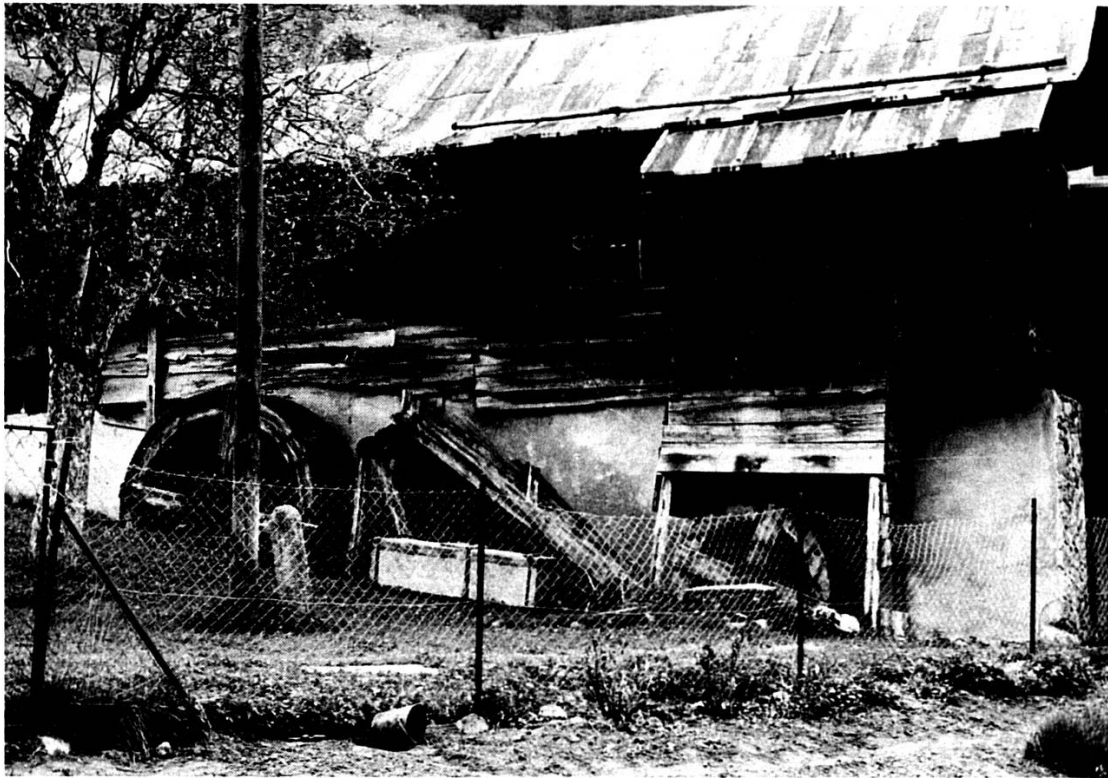
Nies tschentaner ha entschiet a dumbrar ils menaschis gronds e pigns. Tgi che ha temps e peda po repassar ils cudischs dalla statistica federala. El Grischun eran anno 1929 aunc 158 persunas occupadas entiramein en 65 mulins. Duas generaziuns avon era il diember bia pli aults, mo la statistica quescha.

Ins savess paregliar. La Turgovia dumbrava 180 mulins ils 1860. Il Grischun haveva lu senza dubi biars dapli. Il lectur spetga cun raschun cefras ord la Cadi. Cheu stavan tenor la taxaziun provisorια da baghetgs dil settember 1892 rodund dus tozzels mulins da vischinadi, pia cun in muliner sin sesez. Ils numerus mulins privats ein buca registrai. Jeu

numnel cheu enzacons mulins gronds ch'ei vegni empau alla cuorta egl inventari dallas vischnauncas: il mulin dils frars Venzin a Sedrun-Gonda, da Giusep Pally a Curaglia e da Bonaventura Venzin a Fuorns, da Gion Antoni Schuoler a Compadias, da Tumaisch Antoni Soliva e da Giusep Maissen a Trun. Il schazetg variescha da 1000 entochen 4000 francs per object cumpriu la casa. Capeivel ch'igl anteriur complex dalla claustra a Trun, lu en possess da Giusep ni pli exactamein Giachen Giusep Maissen, ei vegnius valetaus sin 6800 francs. Tenor ils schazegiaders ein mo paucs mulins en bien stan, in tschéc diember survegn il predicat mediocher e schizun munclus. En bia cass lubescha la taxaziun da 1911 da persequitar il svilup, mo donn ch'ella ei buca completa.

Igl Uffeci federal dallas auas ha dau anno 1914 e 1928 ina survesta dallas installaziuns hidraulicas dall'entira Svizra. La dumbraziun fatga per la Cadi ei buca exacta mo lubescha tonaton enzacontas constataziuns. La differenza denter ils onns 14 e 28 ei pintga. Il diember dallas rodas d'aua sbassa da fleivel 60 sin rodund 50, ferton che quel dallas turbinas crescha d'in tozzel sin circa in tozzel e miez. Varga in tierz ein rodas-mulin, las rodas-resgia (zacontas cumbinadas cun scrinaria) fan aunc ton; ella quarta che resta ein ils falluns representai il meglia. La prestaziun en forzas cavagl (il simbol 'cav' stat cheu pil tudestg PS) era fetg mudesta. La roda-fallun haveva ina prestaziun da ina u duas forzas cavagl, la roda-mulin treis quater entochen siat ed otg 'cav', las resgias intragliauter in stel dapli. Las turbinas pintgas (dallas resgias Schnoz e Toni Manetsch a Mustér, Candreja a Trun, la communal a Breil e dalla fabrica da moblias da Teodor Maissen a Rabius) prestan 8 tochen 25 'cav' ils 1914, 10 tochen 30 'cav' anno 1928. Il Bogn Tenigia aulza d'ina dumbraziun a l'otra las forzas cavagl dalla turbina ella resgia da Rosas dadens da 50 sin 100. Las duas turbinas grondas dalla fabrica Tuor e Staudenmann a Trun han mintgina 110 cavals.

Forsa interessescha ei enzatgi d'aschuntar ch'il Grischun possedeava – beincapiu tenor la dumbraziun empau munclusa dils 1928 – total 292 rodas d'aua (309 ils anno 1914), nos vischins dil Tessin 269 ed il Valleis schizun 452. Tenor las enquistas fiscalas dils anno 1885 fuss ei d'attribuir 600 stabiliments hidraulics al Valleis. Novissimas retschercas muossan denton ch'igl ei stau bia dapli. La vischnaunca da Bagnes, la pli gronda dalla Svizra, duei haver giu persula 80 rodas d'aua. Senza paregliar populaziun e cultura di quei nuot. Ils 1929/30 dumbraiva la Cadi 7369 habitonts, Bagnes denton mo 3722. Nossas siat vischnauncas havevan 886

Rodas da resgia e fallun a Disla. Negin s'interessescha per lur forzas cavagl. La canal da catsch ei smagregiada e tritta. Museum retic, Cuera: foto da A. Gähwiler.

purs da graun cun 20 408 aras èrs, la vallesana 644 purs cun 9567 aras aradira. Igl ei buca grev da far resortir las proporziuns.

Las grondas midadas economicas dil secund tierz da nies tschentaner han fullau via lada. Era mulins, resgias e falluns ein vegni sut las rodas. 1950 ei il mulin su da Reits gia in temps decadents. Auters suondan. Viaden els 1960/70 prendan novaziuns da tuttas sorts il surmaun. La glieud ha pintga peda da s'occupar da baghetgs vegls. Enqual installaziun tradiziunala banduna la Cadi per adina.

Pils 1978/79 noda l'Administraziun federala da graun aunc 11 mulins ella Cadi: Pieder Deflorin Sedrun, Giusep Bearth, Fuorns, Constantin Schnoz, Segnas, Gion Battesta e Pius Manetsch, Mumpé-Medel, corporaziun da mulin S. Benedetg, Toni Berther, Compadials-Cuas, Gion Antoni Deplazes, Sumvitg-Val Mulinaun, societad da cascharia e mulin Zignau, Franz Maissen resp. mulin communal Schlans, Brigitta Arpagaus, Breil, e Giachen Gieri Casanova, Dardin. Tuts ein privats dano treis; Zignau e Dardin fan aunc zatgei frina da paun, ils ulteriurs rumpan pil pli mo aunc graun da perver per la biestga. Ils biars han il schinumnu

mulin Ammann cun tracziun da motor electric. Sulettamein Cuas e Schlans han aunc salvau la roda d'aua.

Jeu s'avischinel al temps present. Il stan da calonda october 1983 ei buca glorius. Siat guvas bastan per stitgnar ils mulins dalla Cadi sin la carta da preit en in biro dall'Administraziun federala da garnezi a Berna: Sedrun, Fuorns, Mumpé-Medel, Compadials, Sumvitg, Schlans, Dardin. Buc in soli indrez funcziunescha alla moda da tschels onns.

In sguard els museums

Varga melli onns cultura da graun, frina e paun han schau bufatgs fastitgs. Buca tut ei demoliu e barschau, dau naven u vendiu per ina cagna ordeifer. Bia tocca representativa vegn per cletg conservada els museums, per ventira era en quels da nossa regiun. Persunas da differentas cundiziuns e clamadas ein sestentadas per salvar il relasch dil vargau. Pader Notker Curti dalla claustra da Mustér ha spindrau els onns 1924 circa gl'arver cun roda bassa ord in mulin da Laus. Ins po admirar quei rar batagl el niev Museum claustral.

Onns ora ei il spazzatgamin Tobias Deflorin da Zignau s'interessaus pils vegls indrezs d'aua. Grazia a siu engaschi ei il mulin bass da Cavorgia entaus el Museum sursilvan a Trun. Donn ch'el ei buca cumplets (senza la mola-suten, sutga dallas molas buca originala) e siu plaz limिताus. Ins stuess cattar in local pli vast e cumpletar quei che maunca. Lu fagess il mulin bass da Cavorgia pareta. El vala per ina raritad egl entir Grischun; quei muossa Adolf Gähwiler d'Aschera cun sia voluminusa documentaziun deponida el Museum retic. Trun posseda plinavon pellas da giutta, primitivs pisaders a maun derivonts da Schlans e d'alters loghens dalla Cadi. Acquistar oz in vegl indrez da moler cumplet ei immens grev, quei san las persunas engaschadas pil museum da Sedrun confirmar.

Pil Museum regional ella Casa Carniec a Glion eisi reussiu d'acquistar prezius indrezs e massa utensils dalla veglia cultura artisanala. Ei seapescha che Alfons Maissen, bein cudischiu cun la lavur mistergnera da nos perdavons, metta scadin object en siu plaz e rapport funcziunal. Da Glion eisi buca lunsch tochen Cuera. Els magasins dil Museum retic ruaussan bia veglias e novas acquisiziuns derivontas dalla Surselva, per exempel il rudeischen cun roda horizontala digl anteriur Mulin Crap a Rabius. Il mulin dalla Val Mulinaun ha valiu in temps per in dils pli bials

dalla Surselva. Da quel e dalla pella da glin e giutta dasperas ha Adolf Gähwiler fatg in stupent model ella scala 1:5 e leutier bia fotos e des-segns. Ton il minimulin sco il minifallun ruaussan els magasins dil Museum retic. Fuss ei pusseivel da vegnir in di cun els dalla val si? In'otra cumpra ha medemamein enrihiu il grond museum da Cuera. Anno 1962 e 1973 ha dunna Marionna Caduff-Berther da Tavanasa cediu fetg bia caussas ord la famosa gerba.

Quei che varga la Punt da Tardis ei piars pil Grischun (jeu hai era udiu a schend: Quels . . .) Quei constat en bia graus. Ins sa da bialas causas idas tochen sur mar e per maina turnar. Il Museum naziunal a Turitg posseda objects dil Grischun, ovras d'art denter auter, ferton ch'il Technorama da Winterthur s'interessescha oravontut pil relasch dils menaschis mistergners ed industrials d'antruras. Divers relicts ord la Surselva – dall'anteriura tenscharia Berther a Mustér Disla per exempel – ein sefermai a Basilea el Museum svizzer da tradiziuns popularas.

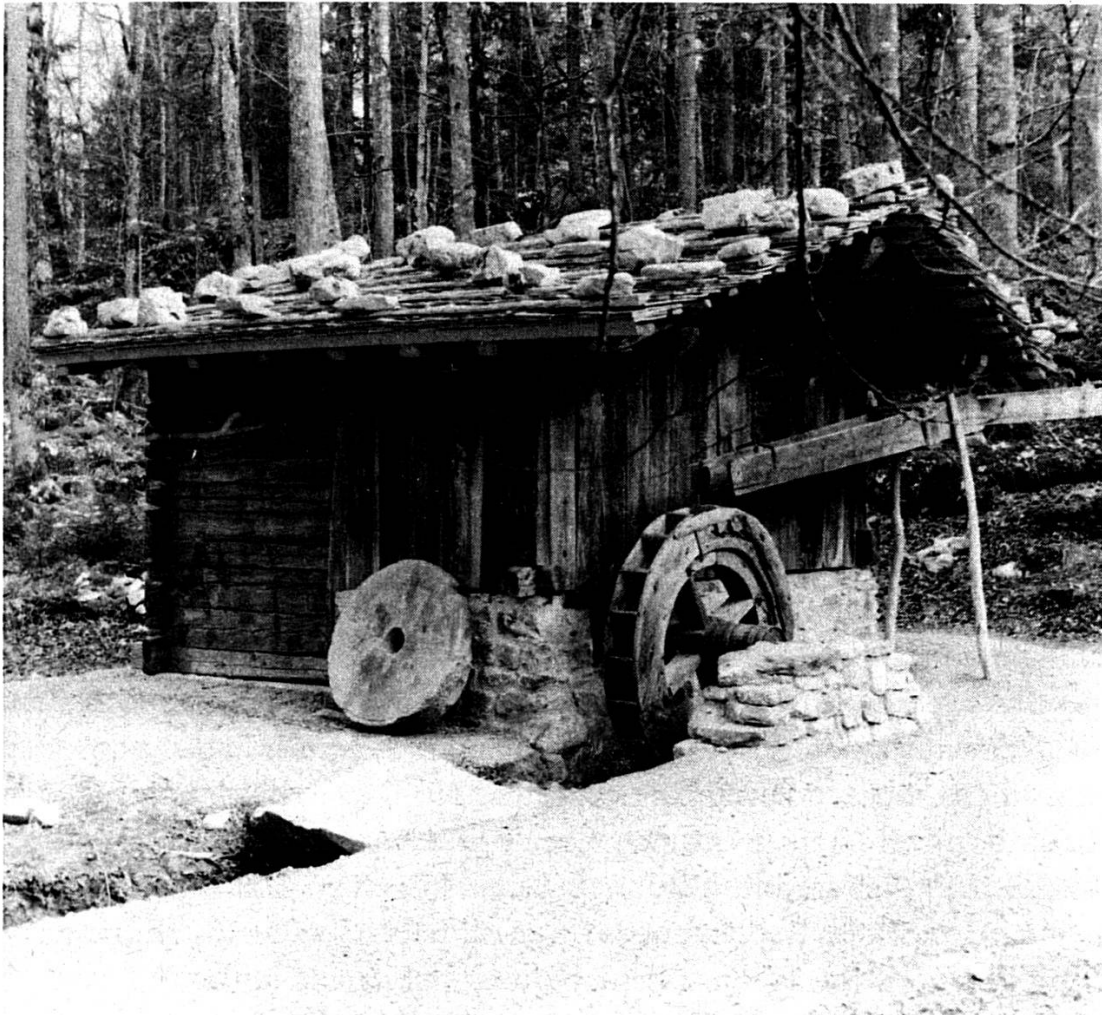
Dapi 1978 posseda la Svizra il Museum egl aviert d'habitadi rural a Ballenberg ella regiun da Brienz, Surselva bernesa (L'Europa ha varga zoo!). Cuort suenter ei il fallun da Fuorns – primarmein in mulin da

Demontadi dil fallun da Sep Truaisch a Fuorns. Foto dil Museum svizzer dil habitadi rural a Ballenberg, Brienz BE.

graun – setschentaus en quella cuntrada. Il plaz ch'ins ha elegiu per el ei buc ideals, forse è buca definitivs. Ei füss secapescha stau bi da salvar il baghetg ella patria. Mo lezza havess schau ir el a frusta. Adolf Gähwiler d'Aschera e dr. med. Herbert Brütsch da Winterthur han intermediau. La translocaziun a Ballenberg ei stada sia scompa. Leu po il fallun da Fuorns forse arver nos egl per nossas fuormas da baghegiar e da viver. Pertgei duein ils Grischuns ella patria, meinsvart dètg loschs dalla carriera da lur cumpatriots egl jester, buca haver in tec quiet digl emigrau? El spetga dil reminent l'arrivada d'ulteriurs edifecis dalla cultura rurala grischuna.

La Val Medel ei representada en in secund liug dalla Bassa, numnadamain a Thalwil. Cheu ei il mulin Bearth da Fuorns, meglier detg il cun-

Reconstrucziun dil fallun da Fuorns a Ballenberg igl onn 1980. Fotografia dil Museum dil habitadi rural.

drezz da moler deponius dapi in triep onns. Ses dis da cauma ein quintai. A Thalwil lavura ina grupp fetg activa vid la renovaziun dalla schinum-nada «Resgia veglia». Quei baghetg cun dabia tradiziun duei daventar in pign center cultural. El vegn aunc en nies decenni a cumpigliar in mulin che funcziunescha cun la mecanica derivonta da Fuorns. Quels dus exempels – ei dess aunc auters – dian dapli che liungs avertiments. Igl ei naturalmein giustificau da sedumandar co igl indrez da moler sursilvan sesenta en cumpignia cul pli vegl taler-resgia dil cantun da Turitg.

Stentas per salvar e restaurar

Pli grev eisi d'endriescher tgei rauba da mulins, falluns e dils auters indrez perscrutai ei ida en mauns privats. Mo paucs rimnaders han mussau igl object recaltgau schi aviartamein sco gl'amatur d'antiquitads genevrin che ha schau pustar in bi di in entir mulin alpin en siu curtgin. Avon 100 onns e varga ha glied d'ordeifer – e bunamein mo lezza – mussau interess per caussas veglias. Capeivel. Tier nus eran ellas en diever mingadi. Hosps da vacanzas ed auters visitaders han acquistau tscheu e leu uaffens, bategls e mobillas. La magnifica struba en lenn dir (ca. 1.20 m liunga) dil vegl torchel d'iel semglin, staus possess digl Andriu dalla Val a Breil, ei setschentada a Genevra. Ella fuss fetg carteivel empaglia sch'il miedi Edouard-André Andreae e siu feagl havessen buca giu quita.

Ei s'auda secapescha da renconuscher ils sforzs dils indigens, era sch'els ein semarmeni plaunet. Biars han demussau in interess tut special per las molas-mulin. Negin ha dumbrau quellas ch'ei s'vanidas en fundaments e suloms u quellas ch'ins ha duvrau per crappa da far mir. Autras ein bein veseivlas: sco meisa da curtgin, pusadas encunter in mir, ferm suttapei d'in supermotor en ina bargia. Passond ils 6 d'uost 1983 cun Mattias Beer-Cahannes tras siu curtgin a Tavanasa ha el mussau a mi dus bials plats-meisa, duas molas bravamein isadas ord il relasch da ses perdavons. Treis dis pli tard hai jeu entupau vieua Brida Arpagaus-Cadurisch a Breil. La paterlada cull'antieriura mulinera ha giu liug avon casa sil baun tschentaus sin duas molas en plat, quella suren e quella suten. Craps da granit che han buca mort, che stattan all'entschatta ed alla fin dil mulin.

S'entelli ch'igl interess d'ozildi cumpeggia dapli che mo molas-mulin. Uffecis serius e gruppas engaschadas s'empatschan dalla ierta paterna. Tener en salv enzacons utensils u surdar els ad in museum ei buca

grev. Pli bia quitaus, lavur e dètg grondas expensas caschunan renova-ziun e manteniment d'in baghetg entir. Walter Deplazes, carschius si ella Svizra franzosa mo actualmein emploiau tiel consulat svizzer a Kapstadt, fa tut sforz per mantener l'ierta da siu tat Gion Antoni ella Val Mulin- naun. Ei secapescha ch'in tal plan sa vegnir realisaus mo cun iniziants engaschai, lavur cumina ed autras acziuns communablas per recaltgar daners.

Ei fuss bi da salvar tscheu u leu in mulin «in situ», vul dir en siu am- biant natural e sche pusseivel surdar el alla funcziun d'antruras. Las re- stauraziuns fatgas ils davos decennis lubeschan da cumparegliar e trer conclusiuns. Ins viseti il vegl mulin da Tumein, quel da Salouf, da Ftan, ils treis baghetgs (mulin, resgia, fravgia) a Priviasco sul vitg da Po- schiavo u indrezs pli gronds els cantuns S. Gagl, Argovia e Lucerna: la «Hammerschmitte» a Sennwald, la resgia veglia a Menziken, il mulin dil casti da Ballwil.

Ella regiun dallas Alps ei enqual vegl mulin d'aua deplorablamein daventaus in object da parada pils turists. Ins ha surtut renovau per mus- sar in toc cultura genuina als jasters, vuliu arranschar zatgei bi mo plitost fatg il davondavos. Il mulin da Grimentz (Val d'Anniviers) dado ei bein fittaus, mo dil dadens ein ins trumpaus. La restauraziun dils mulins da St-Luc ella medema val empermetta dapli.

Nums . . .

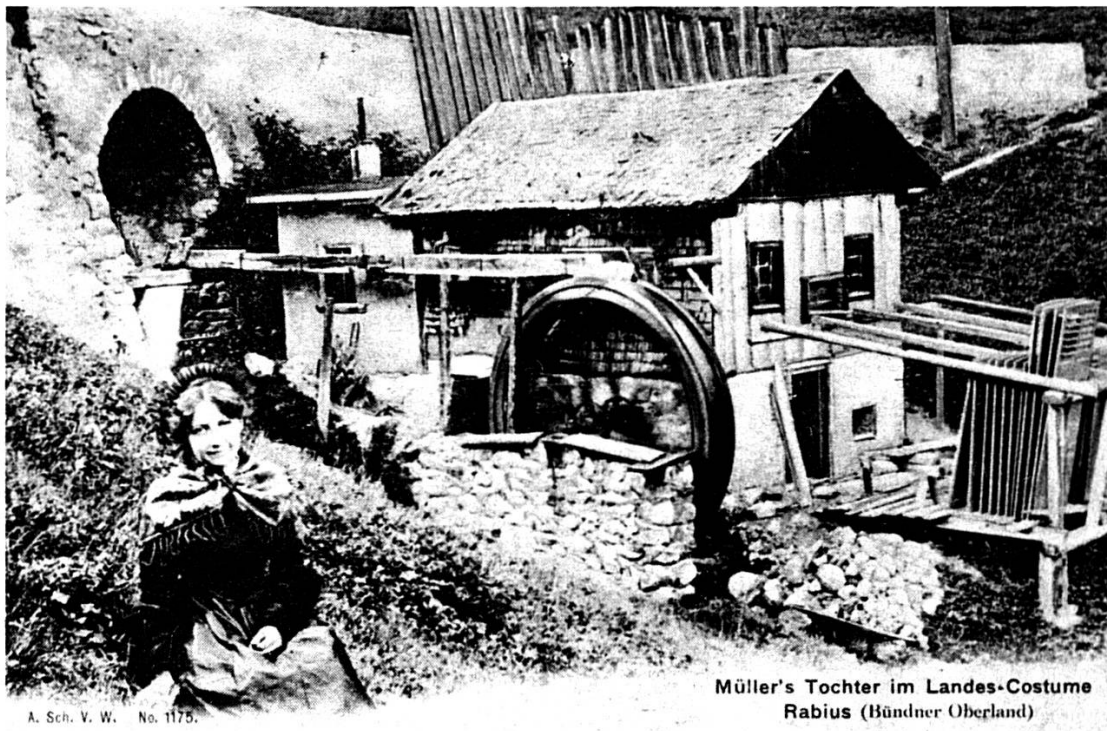
Ils mulins d'inaga ein ussa rarissims, mo nundumbreivels ils nums che paleisan lur existenza. Certins ein vegls sco paun e latg, per exempel il «Mulynoungs» documentaus pils 1555 ella Val Tujetsch. Il num Mulin- natsch, representaus en plirs loghens, lai supponer in mulin bandunau. Ins savess cumparegliar cheu il Molinazzo dalla Val Blegn ed il Mulinac- ciu cors. Era Mulin veder, Mulin Acla e Mulinars pon dar caschun da meditar dil vegl e vargheivel.

Mulins lubeschan da s'orientar: Prau Mulins, Sontget de Mulinaun, Gioina della Muliniala. Meinsvart basta il num dil proprietari: Mulin dalla claustra, dil Dumeni, dil Leci, dils Gion Flurins. Fetg stedi cattan ins Val Mulin e Mulina, Val Mulinaun resp. Mulinauns. Ils plaids mulin e muliner ein buca d'anflar en schlatteinas dalla Cadi; quei deriva bein dil fatg ch'il mistregn da muliner en uffeci cumplein ei relativamein giuvens

sin nies intschess. Perencunter po il hosp da vacanzas prender albiert el «Mulin» u ellas «Pellas». Bia niev ei quei buc. Il maletg che la toponomastica dat per Surmir u autras valladas grischunas ei semegliants.

... e memorias

Il 19avel tschentaner ha entschiet a cantar ils vegls mulins e las bialas mulineras. Idils da poesia e pictura han fascinau generaziuns. Era la praula e canzun romontscha han mess empau romantica en quei mistregn plitost dir e lungurus. Jeu stoi menziunar inaga dapli «La Canzun de Sontga Margriata» cun sia zezna porschala ch'emproma da perschader il paster cun sia pli gronda e davosa empermischun: in bi mulin che mola il di segal e la notg salin. Ins savess empunir fagend la punt tiel «Mulin sfundrau» d'Aluis Tuor e tier «Niessegner en mulin» da Gion Battesta Sialm. Era cheu dat ei mesira pli che plena. Il mulin «puspei entscheiva e mola senza fin: ei neiva, neiva, neiva mo frina de salin». Plein romantica ein las

Romantica dalla Val Mulinaun sut il stradun che meina da Rabius a Sumvitg. La «feglia mulinera» fa biala posa el costum sursilvan. Sin l'autra riva il baghetg ch'ei staus inaga ruderia, scrinaria, pli da vegl forse resgia, mo probabel buca mulin. Fotograf nunenconuschent.

«Historias dil Munt S. Gieri» nua che Flurin Camathias lai raquintar la mumma Gada «la praula ch'entscheiva el mulin e cala en la sala dil retg cun biala fin».

La canzun populara lai cuorer igl ual en leghers sigliots e cantar la roda sut la canal. Cheu eisi lev da far il pass tiel mulin idillic «che mola spir amur e maina peglia fin» e tier la detga da Surcasti che resda d'ina mulinera e da sia bellezza feglia el mulin leugiu ella val. La poesia romantica, la tudestga oravontut, cun siu mat inamoraus dalla biala mulinera ha schau zacons paucs fastitgs ella litteratura romontscha. Ins legi denter auters d'Aluis Arpagaus il raquent «Silla punt da Mulin» e la poesia «La biala mulinera».

Divers poets romontschs – per exempel Luis Candinas e Gion Peder Thöni – han viu el mulin in simbol per la veta che varga. Aluis Arpagaus ei in dils paucs che descrivan il barhar dil muliner e sia cuntentientscha: «Sch'er'adina tut da frina sun, sco cheu ils mirs pendants, jeu cheu vivel, molel, crivel ventireivels e cuntents» (ord ina poesia inedita).

Ils poets e scribents dalla Renaschientscha romontscha han buc exaltau il muliner e sia lavur. S'entelli che siu mistregn, mudests sco quel dil resgiader, cuntschapials e tenschider, saveva buca concuorer cugl art dil fravi. Biars han cantau la lavur e veta purila, mo paucs ein s'entardai tiel muliner. Ton Alfons Tuor el «Semnader» sco pader Maurus Carnot el «Criec ded aur» van dallas spigias respectiv monas directamein al paun senza menziunar il moler il graun.

Las scrutaziuns dedicadas alla veta economica dalla Surselva han ditg strusch fatg menziun dils mulins. En in stupent referat dils 1916 ughegia pader Karl Hager il segl dil scuder al far paun perdend buca plaid sur da mulins e muliners. Il til dalla Fiasta centenara dalla Ligia grischia 1924 a Trun ha risguardau bein la cultivaziun da glin e coniv (la biala publicaziun da Hager era en frestga memoria). Las gruppas che han giu da presentar scenas ord la cultura da garnezi ein secuntentadas dil meder culla farcla, scuder culs flugials e vannar cul vonn. Bein haveva il giuven Ramun Vieli ual studegiau da rudien ils mulins mo aunc buca publicau sia «Terminologia».

Denton ein duas treis generaziuns vargadas. Ils fravis ein daventai mecanists, garaschists. Nos muliners ein svani; quels dalla Bassa molan buca pli, programmar ei quei che munta. Ils da Mulin, la mulinera han finiu il viadi, ils gerbers e ferbers, il Toni fravi ed il Giacun resgiader ein i en l'auter mund. El nies region fabricas e centers da cumpra, cumiss e

kiosks, novaziuns e sensaziuns per mintga gust. Ins vegli paregliar e ponderar.

Ditg ei la populaziun dallas muntognas stada en contact permanent culla natira. Disas e stentas quotidianas pretendevan ina ferma relaziun cul tschespet, culla famiglia. Ei tuccava da travagliar e serestrenscher per survivor. Mieds e mesiras eran zun mudests. Novaziuns sefagevan mo plaun plaun. Negin stueva far prescha da satiuer il progress.

La semplia lavur a maun en ed ord casa ha dominau tier nus duront tschentaners. El ritmus dallas stagiuns han dis religius e politics dau la tempru. Ils scrutaturs ein seconcentrai sin lungatg, litteratura e dretg, sin art ed usits populars. Ditg ei l'istoria dalla tecnica vegnida bravamein alla cuorta. Mo paucs ein s'occupai scosauda dils fatgs e fastitgs dallas industriettas dils tschentaners vargai. Nos perdavons mistergners han denton buca mo luvrau e s'enschignau cun tgau e mauns, els han era instalau e duvrau mecanissemes dètg patents.

Rodas, energia e maschinas fan part da nies patrimoni. La tecnica vala daditg per la basa dall'economia e s'auda sco lezza tier la cultura. Quest studi cumpeglia dimensiuns tecnicas, economicas e socialas. Las empremas ein relativamein surveseivlas. Scarplir damondas che pertucan la conduita sociologica dils vegls mistergners, oravontut dils muliners, gliez va pli vess. La veta da tons e tons ei numnadamein sesplegada el zuppau. Svegliar interess e capientscha per quei mund pign e nunpareivel ei stau miu intent. Pertgei atgnamein? Per render viva la memoria dil passau, per dar fuorma al present, per far via egl avegnir.

10. Epilog

Ei po dar lecturs e lecturas che han marveglias d'endriescher co e pertgei igl autur ha entschiet a s'occupar da mulins. La motivaziun ei vegnida da Tobias Deflorin (1903–1977). Bia purs e masseras dalla Cadi han aunc el en buna memoria. Naschius a Wassen el cantun Uri sco emprem da du-disch affons eis el carschius si vi Suloms a Rueras. Siu bab fageva caluster, spazzatgamin ed empau dil tut. Per Tobias, il buobet zaclin vegnius d'ordeifer, eisi buca stau lev da sedefender en in ambient magari criu e partischont. Da mat ha el fatg enzacontas sesiuns els hotels ed allura empiriu da spazzatgamin. Vonzei ha il Tobias Giochen – aschia numnavan

ins el en Tujetsch duvround il prenum da siu tat – fundau famiglia ed ei secasaus a Zignau.

Il meister spazzatgamin ei buca mo ius 40 onns a far giu fulin en Sur- e Sutsassiala; el haveva aunc bia auters interess: ir per la pezza, cavar cristallas e surtut l'archeologia. Onns ora ha el collaborau vid impurton-tas excavaziuns prehistoricas el Grischun. Tobias Deflorin mava cun egl aviert tras vitgs ed uclauns. Avon e duront la davosa uiara ha el aunc viu a girond in triep rodas d'aua. Lur sgurdin po haver stimulau el da scriver las «Rodas-mulin en la Cadi», nov paginas ch'el havess giu tschaffen da publicar. Igl atun 1978 han ils ses surdau a mi la lavur supplicond d'eventualmein realisar il giavisch dil bab. Dus onns ei capitau lidinuot. Allora hai jeu consultau enzacons confidents ed entschiet a studegiar la materia da rudien. Las notizias dil spazzatgamin ein daventadas in crap da cantun per scrutaziuns che han cuzzau tschun onns.

Daveras, la monografia dedicada als vegls artificis hydraulics ha pretendiu studis detagliai e stendi. Els han mess il funs historic, situau ils baghetgs e numnau lur possessurs. Igl ei stau d'entrar a bun'ura ella sfera giuridica (dretgs d'aua, da diever, da vischinar) e da declarar la funcziun dils differents mecanissem. Ed adina puspei s'orientar viers la terminologia. Ei ha duvrau temps e documents per sclarir la muntada economica dils indrezs d'aua ed il stan social dils muliners (lur condiziuns da lavur, da paga e d'habitar). Ei duess esser reussiu da far ressortir entgins aspects culturals. S'entelli ch'igl ei stau necessari da trer ils registers dalla scrutaziun interdisciplinara – atgnamein in pensum per in institut universitar –, essend che quella secuntenta buca da retschercas puramein historicas, mobein examinescha igl object e sia funcziun, la lavur ed il luvrer cun diversas metodos. Varga in tozzel scienziar vischinas han rendiu buns survetschs al scrutader: l'archeologia, la geografia, l'agricultura, ils mieds da transport, l'economia, la sociologia, la statistica, la folclora, la museologia, la tgira da monuments, l'ecologia et autras.

Tschéccas enconuschientschas da mia patria e da siu vargau ein stadas ina premissa indispensabla pigl andament dalla lavur. Agens studis historics, oravontut quels dedicai al cumbat encunter la dieschma el cumin dalla Cadi e la publicaziun dils uordens da vischnaunca han levgiu l'entrada ella materia. Ton miu origin puril muntagnard sco la part dalla veta vivida alla maniera dils purs da tschels onns ein stai d'avantatg per capir e giudicar.

Ei ha tuccau da serender stediamein el liug e plidentar glied attem-

pada, quella ch'enconuscha il meglier las relaziuns d'antruras, oravontut ils mistergners che han sezs manischau culs divers indrezs d'aua. Las entupadas en ed avon casa, sin via ed ell'ustria, els asils ed el spital crodan aunc ditg buc en emblidanza. All'entschatta eisi stau empau fadigius. Buc adina lev da cattar il mument favoreivel e da svegliar la confidanza. Tgei cletg che jeu hai alla finala giu da fruntar sin ina roscha buns enconuschiders dalla materia, sin schinumadas cronicas viventas. Ils discuors han purtau bia: in interessant scomi d'ideas, massa preziasas informaziuns e veritabels contacts humans. Surmuntadas las empremas retenientschas han ils biars raschunau ditg e bugen. Tgei dun d'observaziun, tgei memorias! Persunas d'80, da 90 onns e varga han saviu da dir co ins fageva las caussas els onns da lur affonza. Enqualin(a) ha aunc aschuntau senza far d'envidar quei che bab e mumma, tat e tatta havevan raquintau dallas modas da luvrar e viver dil tschentaner vargau. Jeu hai schau resdar. Igl ei stau in plascher da destadar las regurdientschas, da tschentar enqual damonda e tedlar. Jeu sun mintgamai turnaus a casa cun notizias pulpidas e ferm impressiunaus dalla scuntrada.

Confidentas e confidentes meretan miu grond e sincer engraziament, era quels carstgauns che han denton bandunau quest mund per adina. La biblioteca cantunala a Cuera conserva la gliesta cumpleta dils informaturs e dallas informaturas. Quest spazi lubescha mo da numnar enzacons dils pli meriteivels collaboraturs, quels che han retschercau per mei, empleniu o questiunaris, fatg skizzas e mess in tschuat regurdonzas sin pupi: Francestg Berther e fravi Victor Berther a Rueras, mistral Victor Sialm a Segnas e scolast secundar Augustin Manetsch a Mustér, scolast Mathias Tuor a Sumvitg e muliner Gion Antoni Deplazes dalla Val Mulinaun, Valentin Degonda a Rabiis, Luis Rensch a Darvella, Giachen Martin Caduff a Schlans, scolast secundar Pieder Antoni Livers, vieua Brida Arpagaus-Cadurisch e canzlist Urban Caduff a Breil, Toni Berther a Danis, Mattias Antoni Beer e scolast Salvator Caduff a Tavanasa.

Tgi che selai informar sto era verificar e schizun esser prompts da reveder siu meini. Buca darar eisi stau da turnar sil plaz digl anteriur baghetg ed ir suenter ils fastitgs, inspectar las risteinas e distanzas, s'imaginar e constatar las midadas succedidas dapi vetas da glied. Documents d'archiv, fotografias e skizzas, el meglier cass cunfruntadas cun maletgs vegls, han savens gidau a veser pli clar ed a reconstruir il stan d'inaga.

Bia investigaziuns da detagl han menau mei ellas canzlias communales, els archivs da vischnaunca e tiels uffecis dil stadi civil. Ils funcziuna-

ris ein segidai buca mal. Il pli fetg ei canzlist Urban Caduff da Breil s'engaschaus. Ton il persunal dalla biblioteca cantunala sco digl archiv cantunala ha surviu mei en moda curteseivla e speditiva. Igl adjunct digl archiv, lic. fil. Ursus Brunold, ei buca vegnius unfis da mussar ils acts profiteivels per mias scrutaziuns. Era ils redactors dil Dicziunari Rumantsch Grischun han rendiu buns survetschs.

Contacts cun mulinologs el Grischun, ella Svizra tudestga, franzosa e taliana han lubiu in sguard saluteivel suls confins dalla stretga patria viadora. Cun Adolf Gähwiler d'Aschera, quei specialist da mulins che gia Tobias Deflorin haveva recumandau a mi a sias uras, hai jeu astgau menar ina corrispondenza fritgeivla. Ses artechels ein stai per mei ordvart instructivs. El ha dil reminent entruidau mei a Winterthur tiel miedi dr. Herbert Brütsch, in um ch'ei sestentaus per la restauraziun da plirs objects e che vala per in grond promotur dil museum da Ballenberg.

Egl «Institut de Recherches Régionales Interdisciplinaires» dalla facultad dallas scienziass socialas e politicas dall'universitad da Losanna hai jeu cattaun en professor Paul-Louis Pelet in historicher da num e directur cumpetent dallas scrutaziuns dedicadas «aux anciennes usines hydrauliques valaisannes». En siu institut hai jeu retschiert impurtonts impuls: ina solida introducziun ella materia, liber access alla vasta documentaziun e leutier animadas discussiuns concernent ils vegls indrezs cun roda d'aua ellas valladas dil Rodan e dil Rein.

Jeu exprimel mia gronda renconuschientscha als collaborators numnai, in summa a tuttas persunas che han permess a mi da menar la causa a buna fin. Miu engraziament va era al redactor sursilvan dallas Annalas ed als specialists dalla stampa.

Concludend la lavur fa ei magari snavurs da constatar tgei ins sa buc. Ils documents che paleisan zatgei substanzial dils indrezs hidraulics ein scarts. Pil temps medieval mauncan els quasi totalmein, ferton ch'il cantun Valleis posseda actas che lubeschon da far ina reit dallas numerusas construcziuns dil 13avel tschentaner ensi e schizun differenziar denter mulins, resgias e falluns, gie perfin distinguer ils objects tenor lur altezia sur mar.

Anno 1880 ha il Cussegl grond dil Grischun proponiu allas vischnauncas d'introducir in register da schischoms, mo il pievel ha promptamein refusau quei project. 1890 ein las empremas vischnauncas sedecididas per l'introducziun dil cataster, autras han refretg quei per decennis. Consequentamein mauncan las cefras necessarias per scriver ina historia quantitativa alla moderna.

Il diember notizias e diaris che fan menziun d'edifecis cun roda d'aua u dalla lavur dils vegls mistergners ei pigns. Mo quels paucs ch'existan muossan la valeta da talas memorias messas a scret. En bia cass sun jeu arrivaus duas generaziuns memia tard per intervestar ils muliners, fravis e resgiaders, per schar resdar las fulladras, tenschidras e scarsinunzas da veglia pasta. Mo jeu pos seconsolar legend ch'il giuven Ramun Vieli ha gia ils 1921/22, tschercond referenzas qualificadas per sia «Terminologia dils mulins el Grischun romontsch», meinsvart stuiu secuntentar culla cuorta risposta: «Il vegl muliner ei morts, lez vess saviu tut.»

Jeu sun fruntaus tscheu e leu sin informaders che han schau mei a miez liug. Capeivel, havend els buca las enconuschentschas sufficientas per far reviver ils temps vargai. Per mesirar e nudar, far dessegn e fotografar ha ei muncau l'equipa d'assistents, dils quals in institut universitar sa (respectiv in eventual institut retic stuess saver) disponer. Bia baghetgs ein il pli savens i en decadenza ditg avon ch'enzatgi havessi patertgau da far in'inventarisaziun illustrada cumpleta.

Descriver mulins, resgias e falluns senza aschunscher illustraziuns fuss mo mesa lavur. Encurir ellas ei stau in'aventura per sesez. Jeu hai se-capescha spluntau igl emprem tier persunas indigenas; igl ei denton iu vess da survegnir in pèr fotografias duvreivlas. Fetg paucs exponents dalla cultura han saviu dar sclariment concernent quella materia. Per fortuna existan museums e bibliotecas, igl Institut dil Dicziunari Rumantsch Grischun ed igl Uffeci per la tgira da monuments che rimnan e conservan maletgs da tut gener. Cheu ed era tier enqual fotograf grischun cun empau tradiziun ei la raccolta stada dètg cuntenteivla. Tgi che smina cons objects da nossa cultura ein i giu la Bassa, lez spera cun raschun d'anflar leu material fotografic derivonts da nossas valladas. Jeu hai giu cletg. Las scopertas fatgas a Turitg, a Berna ed en auters loghens ein stadas emperneivlas surprises. Malgrad tuttas breigias restan auncal-lura enzacons vitgs ed uclauns senza fotografias. La largia la pli sensibla tucca Danis e Tavanasa.

Igl ei atgnamein buca miu duer da mussar cul det sillas munconzas. Il lectur instruiu po fastisar sez las parts malulivas. Mo quei ch'ei scret ei vast e detagliau avunda per dar in'idea correcta digl entir complex. Tgi che ha talien e peda vegli cuntinuar, per exempel seconcentrar sin in singul menaschi u forsa cattar e descriver in baghetg aunc buca enconuschents. Quei fagess a mi il pli grond plascher.

Bibliografia

Per dumignar la zun diversa materia eisi stau necessari da leger bia manuscrets, in grond diember cudischs e nundumbreivels artechels spatitschai en revistas. La schelta bibliografica fatga cheu po denton risguardar mo ils pli impurtonts tetels.

Archivs, uffecis, administraziuns ed ediziuns da fontaunas da dretg

Divers documents dils archivs communalas dalla Cadi e digl archiv cantunal a Cuera.

Uffecis dil stadi civil e dil cudisch funsil.

Administraziun federala da garnezi a Berna.

Biro da statistica a Berna.

Statistica dils implonts hydraulics dalla Svizra 1914 e 1928.

Uordens da vischnaunca publicai da Paul TOMASCHETT, cumpari en *Annalas* 1976, 1977, 1980 e 1983 inclusiv plirs uordens en preparaziun.

Historia dalla tecnica

AGRICOLA Georgius, *De re metallica libri XII*. Basilea 1556.

GLEISBERG Hermann, *Technikgeschichte der Getreidemühle*, en *Deutsches Museum, Abhandlungen und Berichte*. Minca 1956, carnet 3.

Histoire des techniques – Technique et civilisations, Technique et science, publicau sut la direcziun da Bertrand GILLE. Encyclopédie de la Pléiade, Paris 1978.

Histoire générale des techniques, ediu da Maurice DAUMAS. 3 vol., Paris 1962–1968.

PELET Paul-Louis, *L'histoire des techniques avant la révolution industrielle*, ella *Revista Svizra d'Historia* 1982, 324–337.

VITRUVII *De architectura, libri decem – Vitruv, Zehn Bücher über Architektur*. Berlin 1964.

Cadi, Surselva

BEER Thomas, *Ils mulins e l'agricultura dalla vischnaunca da Sumvitg*. Lavur da patenta al seminari scolastic grischun, tiposcret illustrau, Rabiun 1981.

BISQUOLM Anita, *Entstehung und Zerfall der ehemaligen Färberei in Disla*. Lavur da patenta al seminari scolastic grischun, tiposcret illustrau, Mustér-Madernal 1978.

DEFLORIN Tobias, *Rodas mulin en la Cadi*. Tiposcret da 9 paginas, Zignau 1974.

HAGER Karl, *Flachs und Hanf und ihre Verarbeitung im Bündner Oberland*, en annuari CAS 53 e separat Berna 1919.

Placidus a SPESCHA, *Sein Leben und seine Schriften*, ediu da F. PIETH e K. HAGER. Berna 1913.

TOMASCHETT Paul, *La cultura de garnezi e la dieschma ella Cadi*, en *Calender Romontsch* 1958.

VENZIN Gion Antoni, *Glin e semglin*, en *Glogn* 1951.

VENZIN Maurus, *Co ins nezegiava tshels onns la forza da nossas auas*, en *Calender Romontsch* 1983.

VINCENZ Pieder Antoni, *Las minieras a Trun*, en *Ischi* 2, 1898.

Grischun (exceptiu la Surselva)

- GÄHWILER Adolf, *Von alten Mühlen in Graubünden*, en *Bündner Zeitung* dils 31 da dec. 1977.
LIVER Peter, *Mühlenrechte und Mühlenprozesse in Graubünden*, en *Bündner Jahrbuch* 1978 e en *Rechtsgeschichtliche Aufsätze*, edi pigl 80avel anniversari digl autur, da Pio CARONI. Cuera 1982.
LIVER Peter, *Zur Kulturgeschichte der Mühle*, en JHGG 1980.
SIMONETT Christoph, *Die Bauernhäuser des Kantons Graubünden*. Tom 2, Basilea 1968.
THÖNI Gion Peder, *Il davos mulegn d'ava an Surmeir*, en *Radioscola* 21/1975, 1. cudischet.
VIELI Ramun (Raymond), *Die Terminologie der Mühle in Romanisch-Bünden*. Cuera 1927.

Svizra (cugl accent sils cantuns Tessin e Valleis)

- GÄHWILER Adolf, *Unsere hölzernen Wasserräder*, en *Industriearchäologie, Zeitschrift für Technikgeschichte*. Brugg Nr. 4, 1981.
GÄHWILER Adolf, *Vorindustrielle hölzerne Wasserräder*. Referat, tenius alla dieta *Pro Aqua – Pro Vita*, Basilea 1983.
PELET Paul-Louis, *Moulins 'prévitruviens' valaisans*, en *Folklore suisse*, 4/5, 1981.
RIVA Ely, *Ticino sconosciuto – Vecchi mulini del Ticino*. Ligiaun 1984.
STAEHELI Emil, *Die Terminologie der Bauernmühle im Wallis und Savoyen*. S. Gagl 1951.

Las tiaras cunfinontas culla Svizra

- AGRICOLA Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen*. Minca 1977.
BLOCH Marc, *Avènement et conquête du moulin à eau*, en *Annales d'histoire économique et sociale* 7, 1935 e en *Mélanges historiques*, tom 2, Paris 1963.
DANCKERT Werner, *Unehrlische Leute*. Berna 1963.
FURIA D. e SERRE P.-Ch., *Techniques et Sociétés*. Paris 1970.
GIMPEL Jean, *Die industrielle Revolution des Mittelalters*. Turitg e Minca 1980.
GLEISBERG Hermann, *Aus der Geschichte der Mühle*, en *Alles ist schon einmal dagewesen*. Ed. «Roche», Basilea 1975.
Histoire de la France rurale, publicau da Georges DUBY ed auters. 4 toms, Paris 1975 e 1976.
KROPAČ Ingo Herbert, *Mühlen und Mühlenrecht in der Steiermark während des Mittelalters*. Graz 1983.
ŠEBESTA Giuseppe, *La via dei mulini*. Trient 1977.
TRUMLER Gerhard e BRANDSTETTER Alois, *Das Buch der alten Mühlen*. Vienna 1984.

Periodicas

- Annalas da la Società Retorumantscha – Calender per mintga gi – Calender Romontsch – Igl Ischi – Il Glogn – Radioscola.*
Bündner Monatsblatt – Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden.
Industriearchäologie, Zeitschrift für Technikgeschichte – Le monde alpin et rhodanien (revue régionale d'éthnologie), Grenoble.

Dicziunari e cudisch da numis

Dicziunari Rumantsch Grischun (ils cavazzins «aua, chanv/coniv, chöntschar/cuntschar, er/èr, fallun, farina/frina, favgia/fravgia, gerber, glin» e biars auters.

Rätisches Namenbuch, redigius da Robert von PLANTA e d'Andrea SCHORTA. Tom I, 1939 e 1979, tom II, 1964.

